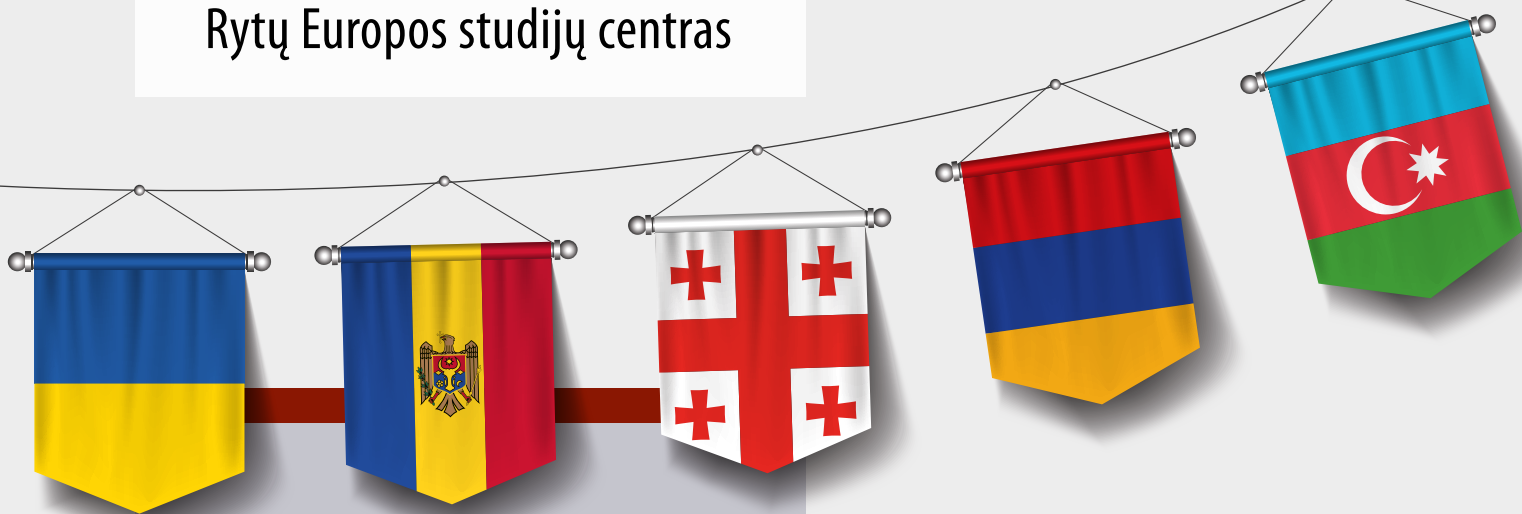

EESC

Rytų Europos studijų centras

RYTŲ PARTNERYSTĖ IR LIETUVA: SILPNYBĖS, STIPRYBĖS IR ATVIROS GALIMYBĖS

ANALINIŲ ĮŽVALGŲ IR DISKUSIJŲ SANTRAUKA

RYTŲ EUROPOS STUDIJŲ CENTRAS

Vilnius
2020 m. rugpjūtis

Turinys

ĮVADAS	3
1. UKRAINA	5
Saugumas ir tarptautinė politika	5
Vidaus politika ir reformos	8
Ekonomika	10
2. SAKARTVELAS	13
Saugumas	13
Rinkimai ir vidaus politika	13
Užsienio politika	15
Ekonomika	17
3. MOLDOVA	19
Saugumas, tarptautinė situacija ir Rusijos įtaka	19
Vidaus politika	20
Saugumas	23
Teisėkūra	24
4. ARMĖNIJA	25
Vidaus politika	25
Užsienio politika	26
Saugumo situacija	28
Parama Armėnijoje vykstantiems struktūrinių reformų procesams	29
5. AZERBAIDŽANAS	31
Vidaus padėtis	31
Užsienio politika ir saugumas	32
Energetika	34
Ekonomika	34
LITERATŪROS SĄRAŠAS	36
ŠALTINIAI	40

Įvadas

Rytų partnerystės šalys yra savotiška arena, kurioje Lietuva dėl savo praktinės patirties gali pasireikšti bene labiausiai ir daryti didesnę įtaką tarptautiniams procesams. Jos žinios ir siūlymai turėtų būti prasmingi ir tarptautinei bendruomenei. Lietuvos ambicija lyderiauti šiame regione buvo paskelbta dar 2004 m. ir jau tada išskirti aiškūs bendradarbiavimo su šiomis šalimis¹ prioritetai. Juos sudaro visapusiška parama visoms Rytų partnerystės šalims, siekiant padėti joms įgyvendinti plačias socialines, ekonomines ir politines reformas. Lietuvos bendras strateginis tikslas jau tuo metu buvo turėti šiame regione artimų sąjungininkų arba bent jau nepriešiškų šalių, su kuriomis būtų galima palaikyti politinius ir ekonominius santykius. Vis dėlto Lietuvos galimybės tiesiogiai paveikti atskiras Rytų partnerystės šalis išlieka gana ribotos, ypač turint omenyje ne tik Lietuvos finansinius išteklius, bet ir tam tikrų Rytų partnerystės valstybių geopolitines nuostatas. Kadangi pastangos daryti įtaką Rytų partnerystės šalių geopolitiniais ir vertybiniais pasirinkimams susiduria su iššūkiais, Lietuvai reikėtų išskirti kelias esmines veiklos sritis, prioritetus ir skirti pakankamai dėmesio ir išteklių konkrečiai jiems.

Nurodyti prioritetai, susiję su Rytų partneryste, ir reformų skatinimas Rytų partnerystės šalyse atitinka ir Lietuvos bendrą nacionalinį interesą, nes plečia jos sąjungininkų ratą įvairiuose regionuose. Norint to pasiekti, reikia susitelkimo ir šalies viduje, nes Rytų partnerystės klausimas reikalauja valstybinio požiūrio ir visų valstybinių institucijų informuotumo ir koordinuotų veiksmų pagal atitinkamas institucijų kompetencijas, taip pat nevyriausybinių organizacijų, socialinių partnerių, idėjų kalvių ir kitų organizacijų įtraukimo. Be to, svarbu suburti aplink save valstybių koaliciją, kuri sugebėtų palaikyti šiuos Lietuvos interesus ir tarptautiniu lygiu. Esant stipriai tarptautinės bendruomenės pozicijai, trečiųjų šalių galimybės sąlygoti procesą sumenksta.

Šis dokumentas – tai Rytų Europos studijų centro (RESC) 2020 m. surengto uždarytų diskusijų apie Lietuvos Rytų politiką ciklo santrauka. Diskusijos organizuotos siekiant aptarti Lietuvos strateginius prioritetus santykiuose su Rytų partnerystės šalimis, atsižvelgiant į dvišalį, regioninį ir platesnį europinį kontekstą. Diskusijų dalyviai – diplomatai, ekspertai – penkiuose renginiuose aptarė šešias (pagal diskusijų

objektų – valstybių – skaičių) temas: Lietuvos santykius su Baltarusija, Ukraina, Sakartvelu, Moldova, Armėnija ir Azerbaidžanu. **Šiame dokumente yra pateikiama visų išvardintų šalių, išskyrus diskusijos apie Baltarusiją, santraukos, kadangi Baltarusija dėl savo strateginės svarbos Lietuvai ir aktualių įvykių 2020 m. yra aptariama atskirame dokumente.** Diskusijose svarstytas Lietuvos ir rytinių kaimynių – Rytų partnerystės šalių – bendradarbiavimas, dabartinių santykių būklė, naujų politinių ir diplomatinių iniciatyvų perspektyvos.

Atsižvelgiant į renginiuose aptartų temų skaičių, ši santrauka dalijama į šešis skyrius. Kiekvienas skyrius apima specifines potemes – ekonomikos, saugumo, kultūros, vidaus bei užsienio politikos ir t. t. Dokumente pateikiamas diskusijos dalyvių pateiktos informacijos ir išreikštų nuomonių apibendrinimas.

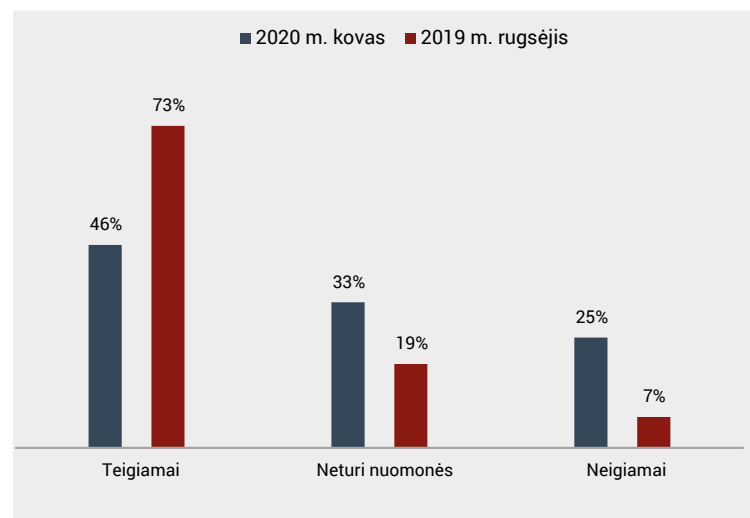
1. Ukraina

Saugumas ir tarptautinė politika

Pagrindinės Ukrainos saugumo tendencijos – mažesnio intensyvumo, bet vis dar vykstantis karas Donbaso regione, vidinės šalies reformos ir kova dėl galios pačioje Ukrainoje. Volodymyras Zelenskis atėjo į valdžią su šūkiu, kad užbaigs karą, ir vis dar tęsia šią politinę liniją, bet pažadai kol kas netesimi ir, nors tai iš esmės ir Rusijos kaltė, sukelia poliarizaciją ir susiskaldymą Ukrainoje. Kita vertus, kyla klausimas, kiek šis rinkiminis šūkis apskritai buvo įgyvendinamas. Nors V. Zelenskis dar per prezidento rinkimus viešai žadėjo taiką rinkėjams Ukrainoje, šio pažado tesėjimas priklauso ne vien nuo jo. Pastebima, kad prieš metus pradėjusio eiti prezidento pareigas V. Zelenskio populiarumas per pirmuosius prezidentavimo metus gerokai krito, o tai galima aiškinti ir nepakankamu užsibrėžtų reformų efektyvumu.

Žiūrint iš platesnės perspektyvos, galima išskirti kelis pagrindinius aspektus Ukrainos reformų ir saugumo kontekste. Visų pirma Lietuvos ir tarptautinėje darbotvarkėje būtina išlaikyti Krymo pusiasalio aneksijos klausimą, o tai reikalauja nuolatinio dėmesio ir dialogo su kitomis šalimis. Konfliktas Donbaso regione vis dar tęsiasi, nepaisant V. Zelenskio pastangų kuo greičiau pasiekti taiką. Viena pagrindinių priežasčių, kodėl situacija šioje regione nesikeičia – Rusijos vykdoma destruktinė veikla, kuria siekiama stabdyti Ukrainos reformas ir integraciją į euroatlan-

1 Pav. Volodymyro Zelenskio vertinimas Ukrainoje²

tines struktūras. Kita vertus, naudodamasi savo svertais Donbaso konflikte Rusija nori panaikinti savo tarptautinę politinę izoliaciją ir siekia paveikti kitų valstybių nuomonę dėl jai taikomų sankcijų. Šias paskatas stiprina nebe toks vienpusiškas ir aiškus kaip prieš 5 metus sankcijų klausimas Europoje, o tai skatina ES pozicijos skaldymo taktiką įvairiais klausimais ir lygmenimis. Taigi šiuo metu situacija yra tokia: Lietuva ir toliau laikosi savo pozicijos ir teigia, kad sankcijos negali būti panaikintos, nes Rusija iki šiol nesilaiko Minsko susitarimų, tačiau nemažai ES valstybių laukia pirmos priežasties nutraukti sankcijas dėl vidinių nesutarimų ir net pragmatinių interesų.

Toliau vertinant Ukrainos saugumo ir reformų perspektyvas, reikia paminėti ir gana daug vilčių teikusį Normandijos susitikimo, kuria-

me potencialiai galėjo būti išspręstas karo Rytų Ukrainoje klausimas, formatą. Nors Normandijos susitikimas Paryžiuje įvyko (2019-12-09), jis iš esmės nieko nepakeitė, tad jau kalbama apie kitą susitikimą, bet viešojoje aplinkoje nesitikima, kad nauji susitikimai galėtų ką nors pakeisti. Valstybės susitarė ir įsipareigojo visapusiškai įgyvendinti ugnies nutraukimo procesą iki 2019 m. pabaigos ir stiprinti esamus paliaubų mechanizmus. Tačiau jau dabar matoma, jog šie tikslai nepasiekti, konfliktas Rytų Ukrainoje neišspręstas ir išlieka klausimas, kiek tokie formatai gali būti naudingi ateityje.

Reformų klausimas išlieka svarbus ir vidaus politikos kontekste. Prieš rinkimus visuomenė buvo paskleista aiški žinia, kad Ukrainoje reformos bus vykdomos toliau, ir iš tiesų buvo priimta daug naujų įstatymų, bet kyla daugybė jų įgyvendinimo problemų, mat ir senuose, ir naujuose įstatymuose yra daug užslėptų neformalių aspektų, kurie palieka vietos interpretacijai ir diskrecijai. Tolesnių įstatymų reformų įgyvendinimo žlugimas lemtų ir praktiškai visos Rytų partnerystės politikos, ir galimos tolesnės integracijos į ES struktūras žlugimą. Įgyvendinti reformas sekasi gana sunkiai, nes jas Ukrainoje turi remti specifinės interesų grupės ar įtakingi asmenys (oligarchai), o tai savaime yra labai didelė Ukrainos problema. ES vienareikšmiškai remia šias reformas, kurioms taip pat yra skirta Ukrainos reformų konferencija, turėjusi vykti Vilniuje 2020 m. Tai rodo, kad Ukraina įtraukta į ES darbotvarkę.

Nepaisant nepasisekusio Normandijos formato, neprarandama vilties dėl rudens rinkimų Donbase – vis dar tikimasi, kad šiame regione rinkimai gali būti surengti tuo pačiu metu kaip ir likusioje Ukrainos dalyje. Deja, kol kas vis dar nėra matomų implikacijų dėl gali-

mo aiškaus susitarimo. Šiuo metu vienas iš geriausių konflikto raidos scenarijų Ukrainai yra konflikto užšaldymas, kuris leistų galutinai susitarti su Rusija ir Donbaso respublikų atstovais, tačiau apie tai nėra plačiai kalbama, nes ši pozicija nėra populiari viešumoje. Antraip gali tęstis nuolatiniai karinių pajėgų susirėmimai arba viskas baigsis galutiniu Donbaso regiono atsiskyrimu nuo Ukrainos. Tarptautiniu ir ES lygiu Vakarų Europa yra nominaliai pasirengusi paremti Volodymyro Zelenskio taikos siekį, bet viskas priklauso nuo to, kokia bus tokio sprendimo kaina. Taip pat reikia suprasti, kad Rusija siekia didesnių tikslų Ukrainoje, todėl išlieka klausimas, ar po galimo konflikto užšaldymo Rusija nesiims kitų destruktivių veiksmų. Išorinis Rusijos grėsmės veiksnys nesikeičia net ir po nesėkmingų pokyčių Rusijos valdžioje ir performavus vyriausybę – dėl to gali pasikeisti tik administracija Donbaso regione. Rusijos pozicija, jog Donbasas nebus atiduodamas Ukrainai, niekada nesikeitė, net ir nepaisant nominalių valdžios pokyčių.

Ukrainos saugumo perspektyvai labai svarbus ir Vengrijos veiksnys, nes Vengrija stabdė susitikimus ir derybas su Ukraina. Lietuva, palaikydama tolesnes Ukrainos reformas tarptautiniu lygiu, turėtų plačiau veikti per bendraminčių tinklą, kuris gali būti siejamas su Šiaurės šalimis ir Lenkija. Gegužės mėnesį Vengrija pareiškė, jog yra pasirengusi bendradarbiauti ir tęsti dialogą su Ukraina sprendžiant etnines vengrų kalbos ir švietimo teisių problemas Ukrainoje. Birželio mėnesį jau vyko pirmieji Ukrainos ir Vengrijos tarpvyriausybinių susitikimai. Jei susitikimai bus sėkmingi, įmanoma tikėtis Vengrijos pritarimo dėl potencialios Ukrainos derybų dėl stojimo į NATO pradžios. Bendradarbiaujant Ukrainos klausimu su Lenkija, reikėtų atsižvelgti į jos

ir Vengrijos tarpusavio santykius ir interesus, t. y. tautinių mažumų klausimo sprendimą ir Ukrainos siekį įstoti į ES ir NATO. Be to, norint paveikti Ukrainos klausimą tarptautinėje arenoje, reikia platesnio regioninio bendradarbiavimo dėl istorinės atminties, kuris taip pat natūraliai yra susijęs su Lenkija, Ukraina ir Baltarusija.

Žvelgiant plačiai ir strategiškai, Ukrainai pradus Krymą sumažėjo ne tik Ukrainos apginamumas, bet ir viso regiono ir Lietuvos galimybė apsiginti konvenciniame kare. Tai neigiamas veiksnys geografiškai ir strategiškai, o Ukrainos palaikymas ir jos patirtis tampa dar svarbesni. Vis dėlto dabartinė perspektyva rodo, kad aukščiausiu lygiu Lietuvos ir Ukrainos dvišalis bendradarbiavimas išlieka pozityvus, nors svarbu žinoti, kaip Lietuva nuolatos vertinama Ukrainos administracijos, kuri yra labai dinamiška ir savo poziciją gali greitai pakeisti. Tam būtinas nuolatinis kontakto palaikymas, pradedant nuotaikų Ukrainos administracijoje stebėjimu, ir tęstinumo išlaikymas. Pavyzdžiui, kai 2013 m. valdžioje vis dar buvo V. Janukovičius ir jo susitikimai su ES lyderiais vyko sunkiai ir buvo jaučiama, kad Vakarai nuo to pavargo, Lietuva vis tiek aktyviai dirbo su V. Janukovičiumi. Tai turi būti tęsiama ir su V. Zelenskiu – Lietuvai reikėtų išsaugoti šią strateginę kantrybę. Didelį įdirbį Ukrainoje yra sukūręs ir Lietuvos verslas, kuris visada buvo aktyvus toje šalyje ir plėtėsi nepaisydamas sudėtingos aplinkos (Ukrainoje net apie 50 proc. verslo yra vadinaamoje pilkojoje zonoje). Taip pat reikia ir toliau palaikyti karinį bendradarbiavimą praktiniu lygiu. Taigi Lietuvai svarbu išlaikyti įdirbį.

Dėl sukurto įdirbio Lietuvos darbai Ukrainoje visada minimi gerais žodžiais. Lietuva turi ir taktinį pranašumą, palyginti su kitomis šalimis – sugeba veikti ir prieiti prie sprendimų

priėmėjų Ukrainoje. Lietuvos vykdomi kariniai mokymai ir pačių ukrainiečių vertinami lietuviai kariniai instruktoriai iliustruoja, kad dėl savo statuso Lietuva Ukrainoje gali veikti gan nesunkiai, pigiai ir efektyviai. Tačiau, be vykdomų mokymų, Ukrainai vis dar labai trūksta logistinio palaikymo – reiškiamas nemažas jo poreikis. Taigi šiuo metu logistika yra viena aktualiausių Ukrainos saugumo sričių ir papildomos investicijos į naujas logistikos bazines šalia Ukrainos sienos būtų pastebimas ir reikalingas postūmis. Kalbant apie Lietuvos veiksmus Ukrainoje, taip pat labai trūksta viešumo ir komunikacijos apie nuveiktus darbus, tad Lietuvai reikėtų plėsti savo komunikaciją tiek Ukrainoje, tiek savo viduje.

Labai svarbi yra Lietuvoje planuota rengti, bet artimiausiu metu nevyksianti Ukrainos reformų konferencija, kurioje, be reformų ir ekonomikos problemų, turėjo būti aptariamose ir aktualios hibridinės grėsmės, humanitarinės ir žmogaus teisių temos. Manant, kad ši konferencija visgi įvyks, konstatuotina, jog ji yra labai svarbus taktinio lygmens renginys, kurį galima puikiai išnaudoti komunikaciniams tikslams ir kuris turi tęsti bendrus Lietuvos strateginius veiksmus. Žinoma, bene didžiausias iššūkis šiuo metu surengti tokio pobūdžio konferenciją yra COVID-19 pandemijos nulemti ribojimai, taigi vis dar nėra aišku, kaip tai gali pavykti įgyvendinti praktiškai. Ukraina akivaizdžiai išsiskiria iš kitų regiono šalių, nes jos ekonominis ir politinis potencialas labai didelis ir reikšmingas. Ukrainos reformų konferencija yra politinė priemonė ir pasižymi specialiu formatu. Beje, tai vienintelė šalis, kurioje taikomas toks formatas savoms problemoms aptarti. Tačiau reikia gerai išnaudoti šią išskirtinę progą pasirodyti tarptautinėje arenoje: konferencija turi būti išsiskirianti, kad Lietuva sugebėtų parodyti ukrainiečiams,

kiek svarbi yra Ukraina. Lietuva turėtų būti suinteresuota tokią konferenciją rengti net ir Rytų partnerystės formatu: Ukrainoje Rytų partnerystė jau nebėra tokia populiari, bet Lietuva galėtų parodyti, jog tai gali nubrėžti gaires, ir suteikti Ukrainai pasitikėjimo dėl formato efektyvumo.

Taip pat, deja, Ukraina pateko į JAV vidaus politikos kovų kryžminę ugnį artėjančiuose JAV rinkimuose, nes Demokratų partijos atstovai inicijavo JAV prezidento Donaldo Trumpo apkaltą dėl tariamo spaudimo tirti jo varžovo Joe Bideno ir jo sūnaus veiklą. Ši situacija netiesiogiai pakenkė Ukrainos reputacijai, Kijevo ir Vašingtono abipusiems santykiams ir susilpnino Ukrainos poziciją derantis per viršūnių susitikimą Normandijos ketverto derybose, per kurį buvo siekiama išspręsti konfliktą Donbase. JAV yra strateginis Ukrainos partneris, teikiantis tiek humanitarinę, tiek karinę ir finansinę pagalbą, kuri buvo gyvybiškai svarbi siekiant stabilizuoti Ukrainos saugumo padėtį ir suvaldyti šalies politinę krizę, tad tokie ginčai ir tokios nepatogios situacijos yra iš esmės kenksmingi Kijevo reputacijai ir stabilumui.

Apibendrinant pažymėtina, kad nors valdžia Ukrainoje pasikeitė jau ne pirmą kartą, Lietuva su Ukraina visada dirbo viena kryptimi. Tai reikėtų tęsti, juo labiau kad dabar Ukraina yra aiškiai išreiškusi savo poziciją, jog nori judėti toliau ir integruotis į ES³ ir NATO struktūras⁴. Didžiausia šios šalies problema, trukdanti pagerinti saugumo situaciją, yra vadinamasis vidurinis sluoksnis, arba šalies biurokratija, nes priimant bet kokius sprendimus nuolat atsiremama į valstybės tarnybą, o vien pilietinės visuomenės iniciatyvų pokyčiams įgyvendinti neužtenka. Kita problema yra Rusijos destruktiniai veiksmai ir nesutarimai su

kitomis regiono valstybėmis. Šiaip ar taip, ir Lietuvai, ir Ukrainai vertėtų nenuleisti rankų dėl Krymo aneksijos ir nepasiduoti Rusijos pozicijai. Lietuvos palaikymą iliustruoja ir Lietuvos karių skaičius Ukrainoje (jų yra net 60) – taip siunčiamas aiškus signalas ir tarptautinei bendruomenei. Tačiau viena Lietuva realaus pokyčio nepadarys, Ukrainai reikia ir kitų sąjungininkų paramos, pavyzdžiui, JAV, Šiaurės šalių, kitų Baltijos valstybių. Be to, reikėtų mažinti potencialius konfliktus tarp Ukrainos bei Vengrijos ir Ukrainos bei Lenkijos, nes jie didina Rusijos įtaką šiame regione.

Vidaus politika ir reformos

Ukrainoje įvykus rinkimams ir pasikeitus valdžiai, Lietuvai ypač svarbu turėti naujausią informaciją apie Ukrainos vidaus pokyčius. Viena vertus, akivaizdu, jog V. Zelenskio pergalė buvo triuškinanti, kaip patvirtina ir turima užtikrinta dauguma Ukrainos parlamente, taigi atrodytų, kad galima lengvai vykdyti naujas reformas. Kita vertus, į politiką šalyje atėjo daug naujų, nepatyrusių žmonių, o tai galimai lemia žemesnę priimamų sprendimų kokybę ir sudaro sąlygas išoriniam politiniam spaudimui bei interesų konfliktams. Tai ir faktas, kad pastaruoju metu jau pastebima, jog buvusio prezidento V. Janukovičiaus aplinkos žmonės aktyviai taiko spaudimą naujesiems politikams, gali lemti politines klaidas ir nepastovumą. Vidaus situacija dabar kiek kitokia ir dėl to, kad pastebimai skiriasi dabartinės valdžios darbo stilius, pavyzdžiui, nuo šiol daug dėmesio skiriama viešųjų ryšių technologijoms ir metodams. Bet kuriuo atveju Lietuva remia Ukrainą, o ne atskiras asmenybes, nes taip išsaugomas strateginis Lietuvos politikos tęstinumas ir interesas. Nepaisant to, kad Ukrainoje keičiasi valdžia ir kontekstas,

Lietuvos strategija Ukrainoje nesikeičia. Visų pirma ji apima paramą Ukrainai kare su Rusija, bendrus saugumo interesus ir siekį priartinti Ukrainą prie Europos ir jos taisyklių.

Šiuo metu galima teigti, kad ES ir Ukrainos santykiai pasiekė tam tikrą stabilumą. Tai patvirtina ir oficialūs Europos Sąjungos teiginiai bei politika, nes Ukraina šiuo metu yra pagrindinė ES politinė ir ekonominė partnerė, jos prekyba su ES sudaro net apie 42 proc. (vertinant atskiras valstybes, šiuo metu didžiausia Ukrainos ekonominė partnerė – Kinija). Nuo 2014 m. remdama Ukrainoje vykstančias reformas ES jau suteikė daugiau nei 14 mlrd. eurų paramą⁵. Nors pagerėję ir nusistovėję santykiai tarp Ukrainos ir ES vis dar negarantuoja Ukrainai narystės, jau pasiekta tam tikrų privilegijų, pvz., laisvesnė prekyba ir gyventojų judėjimas, be to, nebekelia klausimų Ukrainos geopolitinė orientacija. Akivaizdu, kad Europos Sąjunga buvo ir yra stiprus veiksnys, veikiantis Ukrainos vidaus ir net išorės politikos pokyčius. Vis dėlto Ukraina turi įveikti ne vieną iššūkį. Be karo šalies rytuose (stojimas į ES būtų labai kompliktuotas esant aktyviam konfliktui), Ukraina privalo susitvarkyti su kitu didžiausiu savo trukdžiu – korupcija.

Praėjus metams po prezidento rinkimų, galima teigti, kad, nepaisant išaugusio išorės spaudimo, V. Zelenskio pergalė sumažino Ukrainoje ilgai tvyrojusią įtampą. Dabartinio prezidento asmenybė labiau vienija Ukrainos gyventojus, o ne skaldo, kaip savo metu darė Petro Porošenka. Tiesa, Volodymyro Zelenskio reitingas pastaruoju metu kiek smuktelėjo ir dabar siekia apie 50 proc. Tokį reitingo kritimą galima paaiškinti ir anksčiau minėtu negebėjimu efektyviai vykdyti užsibrėžtas reformas. V. Zelenskis per pirmus metus inicijavo nemažai šalies reformų. Jo administra-

cija, įkurdama Valstybės turto fondą, paklojo kelią daugiau nei 500 valstybės įmonių ir taip sumažino korupcijos ir šešėlinės ekonomikos riziką. Be to, visuomenė labai palaikė V. Zelenskio inicijuotas Konstitucinio Teismo reformas, nes menkai pasitikėjo šiuo teismu dėl visuotinai smerkiamų korupcinių jo ryšių ir šališkų teisinių sprendimų. Šiai reformai pritarė ir Venecijos komisija, tačiau ją smerkia pats Ukrainos Konstitucinis Teismas – jo teigimu, reforma yra dalinai neteisėta. Ūkio paskirties žemės pardavimo reforma laikoma ambicingiausiu V. Zelenskio užmoju, nes iki šiol nė vienas Ukrainos prezidentas nesugebėjo pertvarkyti žemės nuosavybės įstatymo paketo. Vis dėlto šią reformą bent jau kol kas vetuoja Ukrainos parlamento opozicija, tad ją įgyvendinti sunku. V. Zelenskis prisiėmė visą atsakomybę už reformos nesėkmę ir žadėjo ateityje pateikti pataisų ir naujų pasiūlymų. V. Zelenskio administracija taip pat rengia bankų sistemos pakeitimus, kuriais siekiama riboti oligarchų galimybes atgauti šešėlines lėšas iš nacionalizuotų bankų.

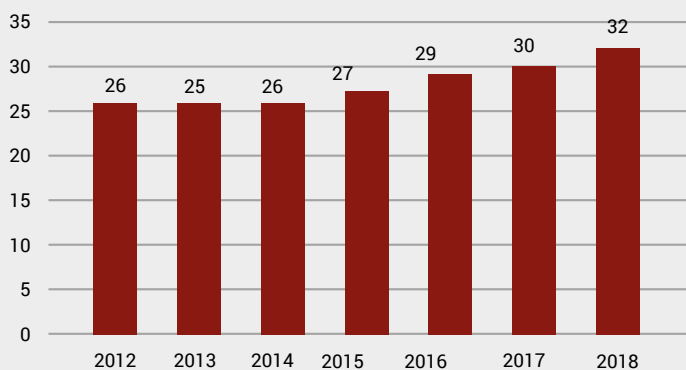
Nors Ukrainoje vis dar vyksta kova dėl įtakos su vietiniais oligarchais, bendra makroekonominė situacija jau atrodo neblogai⁶, o ir vietinių gyventojų nepasitenkinimas ekonomine padėtimi nebėra toks didelis⁷. Ukrainos politikos silpnybė – didesnė nei anksčiau Rusijos įtaka politikams dėl jau minėtos menkos patirties. Vis dėlto Ukrainos valdžia laikosi anksčiau nusibrėžtų politinių raudonų linijų ir jų neperžengia, pavyzdžiui, linijos dėl rinkimų Donbaso regione klausimo.

Kita esminė problema, neleidžianti efektyviau vykdyti pokyčių šalyje, yra tai, kad Ukrainoje vis dar nėra pakankamai centralizuoto valdžios galios monopolio – šalyje egzistuoja daug skirtingų interesų grupių, kurios veikia

skirtingais lygmenimis. Pavyzdžiui, minėta žemės reforma, kurios reikalauja įvairios tarptautinės institucijos, taip pat stringa dėl oligarchų įtakos, visuomenės nuotaikų ir dėl kitų išorinių veiksnių, pavyzdžiui, skleidžiamos propagandos. Puikus to pavyzdys, atspindintis centralizacijos stoką ir reformų strigimą – šalies bankų (pvz., „PrivatBank“) veikla ir jų veiklos reguliavimo galimybės. Bankų reforma dėl anksčiau minėtų priežasčių vis dar stringa, nors Tarptautinis valiutos fondas ragina ją įgyvendinti kuo greičiau.

Taip pat iki pat šiol fundamentaliu lygmeniu nėra aiški prezidento ir jo palaikomos partijos ideologija, be to, akivaizdžiai trūksta disciplinos valdančiosios partijos „Tautos tarnas“ viduje, atvirai vyksta politikų papirkinėjimai, jaučiamas politinis nepatyrimas. Kitaip tariant, dabartinė valdžia, ypač parlamente, labiau primena bendraminčių susibūrimą nei solidžią politinę partiją, kuri turi aiškią veiksmų programą, o dėl to situacija manipuliuoja anksčiau valdžioje buvusios politinės jėgos.

Ekonomika

2 Pav. Ukrainos korupcijos suvokimo indeksas¹⁰

Ukraina praktiškai dar nuo Sovietų Sąjungos griūties išgyveno nelengvą ekonominį laikotarpį, kurį galima aiškinti ne tik išoriniais veiksniais, tokiais kaip globalios finansų krizės ar karo padėtis, bet ir vidiniais instituciniais ir socioekonominiais trūkumais. Prie šių trūkumų galima priskirti grėsmę ekonominei nepriklausomybei dėl didžiulių valstybės skolų (bendra valstybės skola nuo 2013 m. iki dabar padidėjo bene 4 kartus); nepalankias investavimo sąlygas užsienio investuotojams; didžiulę išsivystymo atskirtį tarp skirtingų šalies regionų; dėl gamyba grįstos ekonomikos vyraujančią didelę priklausomybę nuo užsienio energijos šaltinių; aukštą korupcijos ir šešėlinės ekonomikos lygį; stambiojo verslo ir politikos susiliejimą ir dėl to atsirandantį oligarchų interesų konfliktą su nacionaliniais ekonominiais interesais, ir kt.⁸ Nors korupcijos suvokimo tendencijos pastaruosiu metu tampa kiek palankesnės Ukrainai, bendra situacija išlieka prasta, o pagal šį rodiklį Ukraina vis dar prilygsta Afrikos valstybėms (Ukrainai suteikiama apie 30 taškų iš 100)⁹.

Vis dėlto dar nuo 2014 m. ir Maidano įvykių Ukrainos vyriausybė vykdo svarbias ekonomines reformas¹¹, pavyzdžiui, pradėtas reikšmingas fiskalinis konsolidavimas, pereita prie lankstaus valiutos kurso, energijos tarifų, pradėta socialinės paramos reforma, padidintas viešųjų pirkimų skaidrumas, tęsiamos sveikatos ir pensijų reformos. Sustiprėti Ukrainos ekonomikai padėjo ir glaudesnis bendradarbiavimas su Europos Sąjunga.

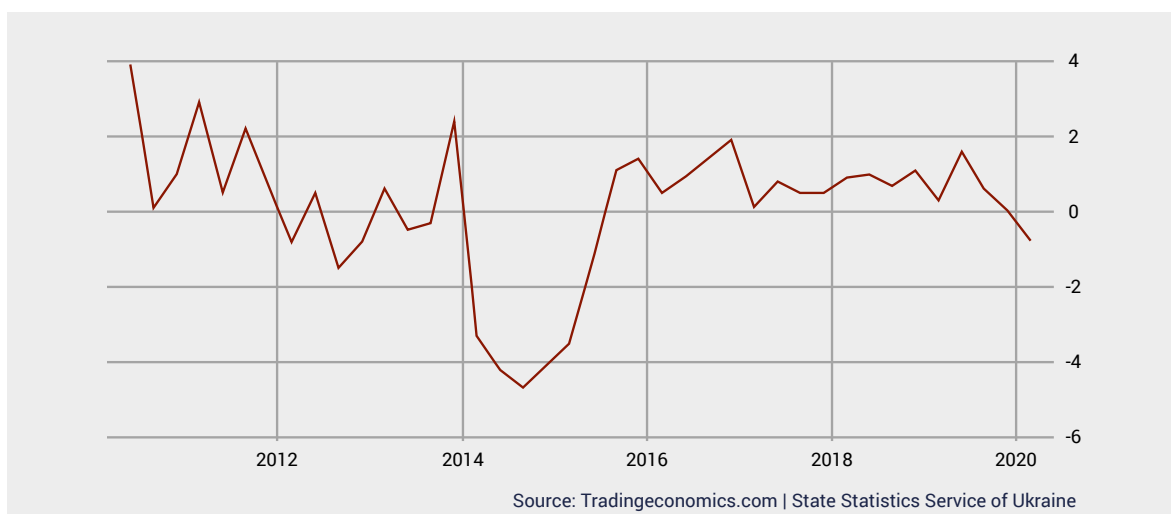
Pirmuoju realiu ekonominiu ir politiniu proveržiu santykiuose tarp Europos Sąjungos ir Ukrainos galima pavadinti 2009 m. pasirašytą Rytų partnerystės susitarimą, kuris lėmė ir platesnį ekonominį bendradarbiavimą. Išplėstas bendravimas politiniame lygmenyje, ekonomi-

koje (ypač vėliau 2016 m. pasirašius DCFTA sutartį) ir judėjimo srityje, suteikus Ukrainos gyventojams bevizį režimą ir galimybę keliauti po ES teritoriją nuo 2017 m. Nors, viena vertus, ši partnerystė buvo savotiškas proveržis tarpusavio santykiuose ir galimos tolesnės integracijos perspektyvos atžvilgiu, pirmaisiais metais po pasirašymo bendradarbiavimas buvo labiau deklaratyvus. Šią situaciją lėmė selektyvus teisminių reformų vykdymas ir prezidento V. Janukovičiaus autoritariniai valdymo metodai – pavyzdžiui, Ukrainoje neretai buvo kalinami tuometinio prezidento politiniai oponentai¹². Anksčiau svarbus bendradarbiavimą stabdantis ženklas Europos Sąjungai buvo duotas per viršūnių susitikimą Vilniuje, kuriame V. Janukovičius atsisakė pasirašyti asociacijos sutartį, o tai iš dalies ateityje nulėmė Maidano revoliuciją Ukrainoje.

Vis dėlto 2014 m. birželio 27 d. ES ir Ukrainai pavyko pasirašyti dvišalę asociacijos sutartį. Tai buvo galima laikyti naujų santykiu etapu ir reikšmingu postūmiu į priekį, kuris, nors iki šiol negarantuoja narystės Europos Sąjungoje, aiškiai nurodo gaires, kurių Ukraina turėtų siekti norėdama glaudžiau integruotis su ES

politiškai ir ekonomiškai. Šį ES gestą buvo galima interpretuoti ir kaip palaikymą Ukrainai Krymo okupacijos akivaizdoje, ypač po to, kai buvęs prezidentas V. Janukovičius 2013 m. lapkritį Vilniuje atsisakė pasirašyti šią sutartį. Po sutarties pasirašymo visų pirma galima išskirti prekybos tarp Ukrainos ir ES liberalizavimą: buvo panaikintos arba sumažintos tam tikrų prekių kvotos ir muitai. Beje, tai nepatiko Rusijai: ji tikino, kad Ukraina pasinaudos padėtimi ir tiesiog reeksportuos Rusijos prekes¹³.

Šiuo atveju galima įžvelgti ir tam tikrą ES pragmatizmą, nes Ukraina yra akivaizdžiai didžiausia Rytų partnerystės programos valstybė tiek gyventojų, tiek ekonomine, tiek net geopolitine prasme. Pragmatizmą rodo faktas, kad ES buvo pasirengusi sutartį pasirašyti net valdžioje vis dar esant V. Janukovičiui ir nepaisydama politinių įkalinimų. Tokį ketinimą būtų galima paaiškinti ne tik potencialia galimybe įgyti naują didžiulį ekonomikos partnerį, bet ir tam tikrų naujų politinių svertų siekiant palaikyti sau palankią Ukrainos orientaciją¹⁴. Šis aspektas tapo ypač aktualus po to, kai Rusija ne tik reiškė pretenzijas į Ukrainos teritorijas, bet ir akivaizdžiai rėmė prorusišką prezidentą,

3 Pav. Ukrainos BVP augimo tendencijos

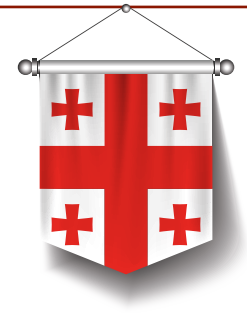
kad išlaikytų Ukrainą savo geopolitinės įtakos zonoje. Tai pasireiškė šalių prekybos ir net kariuomenės bendradarbiavimo srityse¹⁵. Kaip parodė tolesni įvykiai, Ukrainos gyventojai patys pasirinko savo šalies politinę kryptį.

Tačiau padidėjus bendradarbiavimui su ES Ukraina išgyvena didelę darbingo amžiaus žmonių emigraciją. Darbo jėga iš Ukrainos sudaro didžiausią iš trečiųjų šalių atvykusių darbuotojų dalį Lietuvoje. Kyla klausimas, ar Lietuva pasiruošusi ukrainiečių imigracijai, nes kol kas daugiausia atvyksta menkesnių gebėjimų darbininkai. Nors Lietuva jau praleido progą prisivilioti iš Ukrainos geriausių protų, kurie galėtų dirbti aukštos kvalifikacijos darbus, vis dar galima kviesti mokyti, dirbti studentus ir doktorantus ir būtent šiam demografijos segmentui turi būti taikomas prioritetas.

Ekonomine prasme Ukraina dabar laikosi geriau nei karo pradžioje, ypač turint omenyje,

kad vis dar vyksta karas. Visgi dar nematyti kovos su korupcija rezultatų, o tai stabdo tvarios ekonomikos plėtrą. Nuo karo Rytų Ukrainos dalyje pradžios šalies BVP augimas pasiekė būklę, buvusią iki krizės, bet šiuo metu jau jaučiamos COVID-19 pandemijos ekonominės pasekmės – pirmame 2020 m. ketvirtyje BVP augimas smarkiai krito. Iš tiesų turint omenyje, kokia pažeidžiama yra Ukrainos ekonomika, galima manyti, jog COVID-19 pandemija gali gerokai pakenkti tolesniam jos augimui. Nedarbo lygis dar 2019 m. buvo didesnis nei 9 proc. Mažos gyventojų santaupos ir ribotos finansinės galimybės varžo gyventojų ir valdžios institucijų galimybes absorbuoti išorinius sukrėtimus. Pagal Ukrainos skelbiamą optimistinį scenarijų prognozuojama, kad šiais metais dėl pandemijos Ukrainos BVP sumažės 5 proc.¹⁶, taigi išlieka gana didelis klausimas, kaip greitai Ukrainos ekonomika sugebės atsigaivinti.

2. Sakartvelas

Saugumas

Dar 2008 m. kaip didžiausią Sakartvelo problemą buvo galima įvardyti teritorinį integrumą, vientisumą ir karinį konfliktą su Rusija, o dabar didžiausią nerimą visuomenei kelia ekonominė ir politinė situacija. Nors Sakartvelui išlieka svarbios visos šios vidaus politikos sritys, tarptautinėje politikoje galima pastebėti sumažėjusį dėmesį būtent okupuotoms teritorijoms, be to, keičiasi paties Sakartvelo visuomenės prioritetai. Kitų šalių skepticizmą galima aiškinti keliomis priežastimis. Visų pirma okupuotos Sakartvelo teritorijos paverstos savotiškomis Rusijos karinėmis bazėmis, kurios potencialiai galėtų iš karto prisijungti prie Rusijos, todėl skirti per daug dėmesio teritoriniam klausimui neverta, nes jis jau sunkiai išsprendžiamas. Sumažėjusį tarptautinės bendruomenės dėmesį galima aiškinti ir kitais aktualiais įvykiais, pavyzdžiui, tebevykstančiu karu Rytų Ukrainoje ir Krymo okupacija, komplikuota padėtimi Sirijoje ir Artimuosiuose Rytuose ir kt. Be to, sukurti konflikto sprendimo mechanizmai, kaip antai, Ženevos diskusijų formatas, iki šiol rezultatų nedavė.

Kalbant apie okupuotas teritorijas visada būtina įvertinti jų specifiką. Pavyzdžiui, nors Abchazijoje abchazai net nesudaro gyventojų daugumos, šiame regione vyrauja gana stiprus vietinis identitetas. Šiuo metu okupuotuose regionuose taip pat vyrauja nuomonė, kad Rusija tarpininkautų okupuotų regionų deryboms su Sakartvelu dėl galimo suverenumo statuso pripažinimo, bet tokią sąlygą

labai sunku įgyvendinti, nes tai būtų nepriimtina Sakartvelo vyriausybei. Rusijos bendras siekis šių derybų kontekste yra parodyti, kad ji šiuose konfliktuose tiesiogiai nedalyvauja ir nori užimti tik taikdario ar tarpininko vaidmenį, nes konfliktai tariamai vyksta tik tarp Sakartvelo bei Abchazijos ir Sakartvelo bei Pietų Osetijos. Sakartvelui pačių derybų faktas yra savotiška raudona linija, kurios jis niekada neperžengs, nes tai reikštų Rusijos propaguojamos pozicijos ir situacijos, be to, greičiausiai ir pačios okupacijos fakto pripažinimą. Taip yra todėl, kad derybos greičiausiai vyktų tik dėl sąlygų, kuriomis Abchazija ir Pietų Osetija būtų pripažįstamos savarankiškoms šalims ar teritorijomis, nepriklausančiomis Sakartvelui. Taigi šiuo metu Sakartvelas ir toliau išlaiko aiškią politikos liniją, kad šie konfliktai yra tiesioginės Rusijos intervencijos pasekmė.

Rinkimai ir vidaus politika

Pastarųjų 30 metų struktūrinė problema – valdančiosios daugumos pastangos sukurti išimtinai sau naudingas veikimo sąlygas ir aplinką, kuri leistų išlaikyti turimą valdžią. Tai yra dar vienas konfliktas šalies viduje, kylantis dėl to, kad Sakartvele valdančioji partija siekia maksimaliai įtvirtinti savo valdžią visose valstybės institucijose ir lygmenyse, o tai pabrėžia ir tarptautinės organizacijos. Dėl šio milžiniško interesų konflikto nuolatos neefektyviai naudojami šalies administraciniai ištekliai, mažėja teismų legitimumas

ir jų nepriklausomybė, kyla pavojus ir nepriklausomai žiniasklaidai bei NVO sektoriui. Daug problemų kelia ir politinių sprendimų priėmimo mechanizmas. Net pačios valdančiosios partijos „Sakartvelo svajonė“ viduje yra įsitvirtinęs šešėlinis valdymo būdas, o tai reiškia, kad svarbiausi šalies sprendimai priimami labai siaurame žmonių rate. Tai savime lemia sprendimų priėmimo mechanizmo ir svarbiausių valdžios institutų veiklos degradaciją. Apibendrinus šią situaciją, matyti aiškus konfliktas tarp kryptingos valstybės raidos ir politinių partijų bei atskirų įtakingų asmenų interesų, kuriems tenkinti naudojami valstybės ištekliai.

Atstovavimą privatiems, o ne šalies interesams galima pastebėti ne tik aukščiausiu politiniu lygiu, bet ir tarp žemesnių valstybės tarnautojų ir kitų politikų. Pastaruoju metu didžioji dalis politikų rinkimų metu atvirai deklaruoja tai, ką jų rinkėjai nori girdėti, negalvodami apie pažadų įgyvendinimo galimybes. Dabar šalyje dėmesį prikaustę ateinantys 2020 m. rinkimai (spalio mėn.) ir būsiami pasikeitimai po jų. Dar prieš 2012 m. parlamento rinkimus tikėtasi, jog laimėjus partijai „Sakartvelo svajonė“ politinė sistema šalyje taps demokratiškesnė ir sukurs sąlygas sąžiningesnei politinei konkurencijai. Deja, ji pradėjo kartoti Saakašvilio epochos klaidas per daug sukoncentruodama valdžią savo rankose ir sukurdamą aplinką tokiai sistemai išlaikyti. Esant tokiai politinei ir institucinei situacijai, valdžios išlaikymo priemonės praktiškai visoms politinėms partijoms ir jų nariams pateisina galutinį tikslą, t. y. patį valdžios išlaikymą. Sakartvelo judėjimas euroatlantine kryptimi taip pat priklausys nuo to, ar pavyks sukurti sąlygas sąžiningesnei politinei konkurencijai.

Prie visų išvardytų politinių mechanizmų problemų prisideda ir nuolatinis siekis pa-

keisti rinkimų sistemą, tikintis, kad tai galėtų padėti kurti skaidresnę politinę aplinką. Šiuo metu veikia mišri sistema, pagrįsta ir vienmandatėmis apylinkėmis. Tokia rinkimų sistema laikoma gana toksiška būtent Sakartvelo kontekste dėl pernelyg didelio kandidatų atstovavimo asmeniniams interesams apygardose ir paprasčiausio populizmo. Kita vertus, kitose šalyse, tarp jų iš dalies ir Lietuvoje, vienmandatės apylinkės mišrioje sistemoje veikia tinkamai, taigi išlieka bendras klausimas, kiek šalyje laikomasi nustatytų institucijų taisyklių ir ar jos bus veiksmingos net įvykdžius sistemos pokyčius. Sakartvele tai sudaro prielaidas vienmandatėse rinkimų apygardose kandidatuojančioms politikams politinę paramą pardavinėti savo siauriems interesams regionuose tenkinti. Vienmandatininkai, gerai valdydami situaciją sau gerai pažįstamose vietose, sugeba užtikrinti norimą rezultatą, todėl šalis serga superdaugumų, vienpartinio valdymo, nesiskaitymo su opozicija liga, kaip puikiai demonstruoja ir 2016 m. rinkimai. Per tų metų parlamento rinkimus partijos „Sakartvelo svajonė“ atstovai laimėjo net 71 iš 73 vienmandačių apygardų ir reikšmingai sustiprino savo daugumą iki 115 (iš 130), nors pagal proporcinės rinkimų sistemos rezultatus gavo tik 48 proc. balsų. Dėl šios priežasties jau gana seniai įsitvirtinęs noras turėti visiškai proporcinę rinkimų sistemą, kuri galėtų rinkimų ir sprendimų priėmimo procesus padaryti skaidresnius.

Vis dėlto įdiegti naują sistemą vis dar labai trukdo dabartiniai valdančiosios partijos reitingai – 2019 m. pabaigoje jie nesiekė 30 proc.¹⁷ (šių metų gegužės pabaigoje GORBI atlikta apklausa rodo, kad už valdančiuosius balsuotų 55 proc.)¹⁸. Jei visgi rezultatuose atsispindėtų valdžiai kritiškesnės visuomenės nuotaikos, tai neleistų vienašališkai sudaryti

valdančiosios daugumos ir jai toliau tvirtai laikytis valdžioje. Dėl to valdančioji partija vis dar gali imtis veiksmų, kurie galėtų šias reformas pristabdyti. Kaip tam tikra visiškai proporcinės rinkimų sistemos alternatyva, taip pat plačiai aptariama, dar 2017 m. atliekant Konstitucijos pakeitimus buvo pasiūlytas vadinamasis vokiškasis modelis – rinkimų apygardų sujungimas: vietoj 73 vienmandačių apygardų būtų sudaroma 10 daugiamandačių. Vis dėlto šios idėjos, kaip ir kitų galimų pakeitimų, buvo atsisakyta. Šiuo metu tikimasi, kad pagal visiškai proporcinę sistemą rinkimai turėtų vykti 2024 m.

Toks svarbus valstybei, konstitucinio lygmens sprendimas dėl rinkimų reglamentavimo iš esmės buvo priimtas gana siaurame valdančiosios partijos žmonių rate, nesitariant su likusiais partijos nariais ar kitais politikais. Nors diskusija dėl rinkimų sistemos jau vyksta, sistemos demokratiškumo ir priimtų sprendimų įgyvendinimo kokybė išlieka prasta. Visgi galima pridurti, kad didžioji dalis visuomenės palaiko sprendimą pereiti prie visiškai proporcinės sistemos – 2019 m. tokį pokytį rėmė 78 proc. Sakartvelo gyventojų¹⁹.

Kita problema – bendrai didelė politinė poliarizacija šalyje ir politinės konkurencijos vertinimas kaip nulinės sumos žaidimas. Atėjus naujai valdžiai, į valstybės tarnybą dažnai primami savi žmonės. Michailo Saakašvilio laikų teisėjų klanas sėkmingai persiorientavo į dabartinės valdžios pusę: tai rodo paskyrimai į Aukščiausiojo Teismo teisėjo pozicijas iki „gyvos galvos“ ir kiti svarbūs valstybės postų paskyrimai. Demokratijai kenkia ir nepotizmas kitose srityse. Naujoji valdžia perdalija įvairius svarbius valstybinius postus. Šią problemą net galima įvardyti kaip tam tikrą „perkamąją demokratiją“, kuri neturi nieko bendro su tikra demokratija. Iš to kyla kita problema:

per didelis susikoncentravimas ne į politikos efektyvumą ir rezultatą, o į patį politikos vykdymo procesą, dėl kurio nemaža dalis kitų politinių ir biurokratinių procesų nejudą ar net degraduoja.

Užsienio politika

Kalbant apie tolesnę Sakartvelo integraciją į NATO ir ES, Lietuvos dėmesio ir draugystės ryšių neužteks – reikėtų platesnės šalių palaiškymo koalicijos. Sakartvelo bendradarbiavimas su Vakarų valstybėmis atneštų realesnę naudą ir aiškesnį rezultatą nei veikimas pavieniui. Vis dėlto, jei net esant dabartinėms ES paskatoms, vietos valdžia toliau nesiims esminių demokratijos reformų, tai vertėtų suvokti kaip signalą, persvarstyti prielaidas, kokie yra Sakartvelo valdžios prioritetai, ir priimti atitinkamus sprendimus dėl tolesnės Sakartvelo integracijos. Jau dabar ES ir JAV skiriamas finansavimas įvairiems projektams itin reikšmingas – vien praeitais metais ES Sakartvelui skyrė per 120 mln. eurų. Kartvelams būtų galima siųsti aiškia žinutę, jog sustojus demokratijos plėtrai gali vykti koordinuotas Vakarų šalių bendradarbiavimo ir paramos Sakartvelui persvarstymas.

Pažymėtina, jog pačių kartvelų požiūris į ES vis dar gana primityvus. Tai gali būti aiškina nepakankamu švietimu. Šis požiūris apsiriboja pragmatiniu naudos siekiu, nėra rodoma pakankamos iniciatyvos perimti institucinius ir vertybinius Sąjungos veiklos principus. Viena vertus, tiek pati ES, tiek Lietuva turėtų aiškiau komunikuoti ES veikimo principus, taisykles, privalumus ir jau nuveiktus darbus, kad vietos gyventojai jaustų paskatas siekti tolesnio bendradarbiavimo. Iš tiesų efektyvios komunikacijos stoka ir pernelyg biurokratinės ES veiklos procedūros yra viena

iš esminių priežasčių, kodėl Rytų partnerystės programa nėra tokia sėkminga, kokia galėtų būti, ypač lyginant jos teikiamą naudą su Rusijos siūlomomis alternatyvomis. Kita vertus, pats Sakartvelas turi imtis rimtų reformų nesitikėdamas vienpusės ES iniciatyvos, nes tik nuo vietos institucijų ir verslo galimybių įsisavinti informaciją priklausau bendradarbiavimo sėkmė.

ES taip pat neturėtų tęsti tik inertiškos politikos. Reikėtų investuoti į tvarius ilgalaikius sprendimus, kurie galėtų keisti ydingą politinę sistemą iš esmės, o ne tik koncentruotis į piniginę paramą atskiriems projektams. Tai būtina, kad šalis netaptų priklausoma nuo išorinės paramos, jos verslas būtų pajėgus konkuruoti ir vystytis savarankiškai globaliomis sąlygomis, o vietos institucijos užtikrintų tam tinkamų sąlygų sukūrimą, paisytų demokratinę normų, teisės viršenybės ir t. t. Deja, Rytų partnerystės iniciatyvą vertinant bendrai viešojoje erdvėje jau kurį laiką vyrauja didžiulis nusivylimas, atsispindintis ir pačiose ES asocijuotosiose narėse. Vyrauja bendra nuomonė, jog ES apleido šias valstybes, o viena iš pagrindinių to priežasčių – pasikeitęs didžiųjų ES valstybių narių, ypač Prancūzijos ir Vokietijos, požiūris. Didžiosios ES šalys pastaruoju metu teigia, jog iniciatyva nebėra tokia veiksminga dėl anksčiau minėtų reformų ir integracijos proceso stagnacijos, be to, galėtų būti didesnis ir ekonominis bendradarbiavimas. Svarbu, kad Rytų partnerystės formatas nevirstų tik techniniu procesu. Tam galėtų padėti kiekvienos Rytų partnerystės šalies diferenciacija pagal progresą. Tai reiškia, kad kiekviena šalis, nepriklausomai nuo kitų partnerystės šalių, gali būti vertinama ir skatinama atskirai (taip išlaikant paramos pagal pažangą formatą).

Vėlgi reikėtų turėti omenyje, kad didžiosioms ES šalims labai svarbus bandymas įvairiomis iniciatyvomis palaikyti dialogą ir su Maskva, tad galima teigti, jog Rytų partnerystės klausimas Prancūzijai ir Vokietijai tampa subtilia balansavimo platforma siekiant palaikyti darbinis santykius su Rusija ir tam tikrais atvejais išnaudojant Rytų partnerystės šalis kaip derybų svertą ar objektą. Dėl šios priežasties kyla rizika, kad Sakartvelas gali keisti savo bendradarbiavimo prioritetus ir daugiau dėmesio skirti JAV siūlomam bendradarbiavimui, bet net ir ši pozicija nėra vienareikšmiška, nes Sakartvelo politikai labai susiskaldę net geopolitiniu požiūriu. Sakartvelas jau ne kartą yra sulaukęs teritorinio integralumo garantijų ir vystymosi palaikymo iš JAV, tokią paramą dar kartą patvirtino 2017 m. į Sakartvelą atvykęs JAV viceprezidentas. Gana įdomus vietos gyventojų pasitikėjimą rodantis faktas yra tai, kad 43 proc. kartvelų santaupas laiko lariais, 38 proc. – JAV doleriais, 9 proc. – eurais. Vis dėlto apskritai vietos politikų supratimas apie geopolitinius ir strateginius tikslus yra gana nenusipėjamas dėl jau anksčiau minėto privataus interesų atstovavimo, be to, nuosekliam užsienio politikos vykdymui kenkia akivaizdus pozicijos ir opozicijos susipriešinimas. Čia galima pritaikyti Lietuvos pavyzdį: didžiausios šalies politinės partijos sugeba pasiekti konsensusą užsienio politikos srityje nepaisydamos atskirų partijų interesų.

Pastaruoju metu pastebima kartvelų bandymų patraukti partnerius Vakaruose į vieną arba kitą konkuruojančią pusę. Vis dėlto Lietuva turėtų vengti angažavimosi šiuo klausimu, kad neprarastų nešališkos partnerės pozicijos. Kartu Lietuva turėtų perteikti kartvelams esminę savo patirtį – gebėjimą pasiekti visuotinį susitarimą dėl euroatlantinės

krypties. Reikėtų padėti kartvelams suprasti, kad narystės negalima tikėtis be tęstinių pastangų ir kad šios pastangos nesibaigia net pasiekus narystę. Vakarietiška kryptis yra tęstinis procesas, o ne rezultatas. Išvardytų tikslų Lietuva gali siekti pasitelkdama asmeninius ryšius Sakartvelo visuomeniniame, pilietiniame ir valstybiniame sektoriuose, taip pat religinėje bendruomenėje. Tad prasminga tęsti Lietuvos ir Sakartvelo draugystę išlaikant stiprius dvišalius kontaktus: pastaraisiais metais vyko aukščiausių vadovų vizitai abiejose šalyse, užsienio reikalų ministerijų lygmeniu veikia europinės ir euroatlantinės integracijos komisija, vis susitinka užsienio reikalų ministrai, aktyviai veikia tarpparlamentinė draugystės grupė.

Ekonomika

Pasirašius išsamų ir visapusišką laisvosios prekybos erdvės susitarimą (DCFTA) su ES 2016–2017 metais²⁰ pagyvėjo Sakartvelo prekyba tam tikrais produktais, ypač tokiomis specifinėmis prekėmis kaip medus, uogos ir įvairūs vaisiai (dėl ko iš esmės ir yra svarbus DCFTA susitarimas). Vis dėlto, remiantis atliktais tyrimais, tik apie 23 proc. mažųjų ir vidutinių Sakartvelo įmonių šiuo metu eksportuoja savo gamybos prekes į ES rinkas²¹. Dėl mažo šalies gamybos potencialo DCFTA susitarimas reikšmingai nepagerino bendros ekonominės situacijos šalyje – Sakartvele vis dar labai trūksta kvalifikuotos darbo jėgos ir net paprasčiausios gamybos sektoriaus infrastruktūros. Tai liudija ir faktas, kad pati šalis beveik nieko negamina, tik užsiima jau pagamintų produktų logistika, turizmu ir pardavimu. Taip pat labai netvarus Sakartvelo ekonomikos pagrindas: turistų ir mažos

pridėtinės vertės prekių srautas gali būti nuspėjamas ir dėl išorinių priežasčių greitai nuslūgti, o tai labai pakenktų ekonomikai. Dėl tokio ekonomikos pagrindo labai daug pinigų iš šalies paprasčiausiai iškeliauja, taigi šalyje daugiausia cirkuliuoja pinigai iš aptarnavimo ar paslaugų sektoriaus. Tokia situacija neleidžia Sakartvelui gerinti užsienio prekybos balanso ir pereiti prie didelės pridėtinės vertės pramonės. Norint diversifikuoti šalies BVP struktūrą, reikalinga kvalifikuota darbo jėga, bet vis dar jaučiamas jos trūkumas, ypač turint omenyje besitęsiančią emigraciją ir vadinamąjį protų nutekėjimo reiškinį. Šios ir kitos problemos kyla dėl to, kad vietos gamintojai ir valdžios atstovai skiria per mažai investicijų gamybos inovacijoms ir neturi ilgalaikių plėtros strategijų. Galima pastebėti ir žinių apie ES šalių rinką ir DCFTA teikiamas galimybes trūkumą²², todėl šioje srityje būtinas didesnis švietimas. Jei tendencijos nesikeis, buvusi Rytų partnerystės čempionė gali labai atsilikti ir pakartoti Moldovos likimą.

Nors Lietuva laikoma puikiu ekonominės plėtros, reformų vykdymo ir integracijos pavyzdžiu, ryškių ekonominių interesų Sakartvele neturi – bendras Lietuvos prekių eksportas į Sakartvelą svyruoja apie 0,1 proc.²³ Tai lemia faktas, kad Lietuva yra maža ir atvira ekonomika, kuri labiausiai orientuojasi į kaimynines šalis. Atitinkamai bendradarbiavimo su Sakartvelu iniciatyvos labiausiai gali kilti dėl politinių motyvų. Būtų galima išskirti nebent potencialius logistinius Lietuvos interesus, pavyzdžiui, 2018 m. iš Lietuvos į Sakartvelą daugiausia eksportuota transporto paslaugų – 39 proc. visų paslaugų eksporto į Sakartvelą, sudarančio apie 2,0 mln. Eur²⁴. Taip pat galima pažymėti bendradarbiavimą savivaldybių lygiu – apie pusę Lietuvos savivaldybių,

t. y. apie 30, turi partnerius Sakartvele. Sakartvelas išlaiko susidomėjimą Lietuvos energetikos plėtros, atliekų tvarkymo, vandens valymo ir pan. patirtimi.

Sakartvelui integruotis į ES ir NATO trukdo ir tai, kad vietos gyventojai prastai geba rengti ir vykdyti tarptautinius projektus (šis gebėjimas yra labai aktualus Rytų partnerystės kontekste), o tai lemia ir mažesnes tarptautines investicijas. Savivaldos ir su vystomuoju bendradarbiavimu susijusių NVO dokumentacijos pildymo patirties stoka riboja jų galimybes pritraukti tarptautinių donorų pagalbą. Taigi Lietuva galėtų daugiau dėmesio skirti ir švietimui apie fundamentalius dalykus, kad kartvelai sugebėtų geriau įsisavinti ir panaudoti paramą. Tiesioginių užsienio investicijų mažėjimas siejamas ir su vidaus politinėmis kovomis, politinės įtakos ekonominiams procesams didėjimu, teisinės sistemos silpnumu, sąlygų investicijoms prastėjimu, nepotizmu, neskaidriais viešaisiais pirkimais, išaugusiu korupcijos ir nusikalstamumo lygiu. Taip pat Sakartvele nėra politinio tęstinumo: dažna ne tik ministrų ir ministerijų vadovybės, bet ir žemesnės grandies vadovų, taip pat savivaldos institucijų vadovų kaita, o silpna priimtų sprendimų įgyvendinimo priežiūra labai apsunkina užsibrėžtų tikslų siekimą.

Deja, šiuo metu Lietuva stokoja struktūrinio bendro veikimo Sakartvelo klausimu ir politinės lyderystės. Ir nors Lietuva viešai save pozicionuoja kaip sąžiningą tarpininkę tarp Sakartvelo ir Vakarų ir prieš daugiau kaip 10 metų sugebėjo įterpti Sakartvelo klausimą į ES ir NATO darbotvarkę, esminis klausimas išlieka toks: kaip Lietuva gali dar labiau išnaudoti savo potencialą Sakartvelo klausimu? Jeigu ES neveiks pakankamai efektyviai, Sakartvelas gali pasirinkti kitokį kelią ir tapti tokia šalimi kaip Azerbaidžanas, Moldova ar Baltarusija. Siekiant suaktyvinti savo strateginį įsitraukimą, reikėtų aiškiai suskirstyti veikimo laukus ir jų galimybes – atskirti, ką galima nuveikti NATO ir ES lygiu, kokios Lietuvos galimybės paveikti artimiausias regiono valstybes ir kokios yra individualios Lietuvos galimybės. Apibendrinant pažymėtina, kad Sakartvele galima įžvelgti daugybę įvairių struktūrinių problemų, kurios yra susijusios su asmeninės naudos siekimu ir asmeniniu lojalumu, o ne darbu pagal kompetenciją.

3. Moldova

Saugumas, tarptautinė situacija ir Rusijos įtaka

Moldova vis dar turi rimtų valstybingumo problemų, nes yra tarsi didelis verslo interesų raizginys. Geopolitika, verslu ir ekonomika grįstų interesų joje siekia ES, Rusija, JAV, Rumunija ir kitos šalys, bet jau kurį laiką šią interesų kovą laimi Rusija, o artėjančiuose rinkimuose nusimato Rusijai palankaus Igorio Dodono pergalė. Šioje interesų kovoje labai svarbus vaidmuo tenka oligarchui Vladimirui Plachotniukui, kuris sugeba valdyti šalies teisėsąugą, teismus, specialiąsias tarnybas, energetiką, bankus būdamas net ne pačioje Moldovoje, o JAV. Teoriškai, sudarius naują opozicinę partijų koaliciją tarp socialistų ir demokratų, Rusijos vaidmuo sumažėtų. Tačiau tai nereiškia, kad Moldova dėl to taptų laisvesnė, demokratiškesnė arba labiau teisinė valstybė dėl pernelyg didelės priklausomybės nuo jau minėtų asmenų. Be to, provakarietiško koalicijų Moldovoje yra buvę anksčiau, bet tai Rusijos vaidmens apčiuopiamai nesumažino.

Moldova turi ir daugybę vidinių ekonominių ir politinių problemų: šalyje didelis nedarbas, korupcija ir emigracija. Moldova net neslepia, kad nuolat ieško papildomos finansinės paramos iš trečiųjų šalių, tad gana aktyvų ekonominį ir politinį interesą joje rodo net tokios šalys kaip Turkija ir Kinija. Nors ES vis dar laikoma viena svarbiausių ekonominių ir politinių partnerių, reikia visad stebėti ir šalia esančią nenuspėjamą Rusiją, kuri yra antras pagal palaikymą

partneris Moldovoje. Trečiųjų šalių įtaką Moldovoje didina ir tai, kad ES institucijos ir dalis ES šalių ambasadorių vis dažniau kalba, jog reikėtų palaipsniui mažinti kontaktus su Moldova dėl jos vystymosi stagnacijos ir nuolat besikeičiančios geopolitinės orientacijos. Tai dar labiau didina erdvę Moldovai bendradarbiauti su trečiosiomis šalimis. Vilties teikia tai, kad Moldova neatsisako bendradarbiavimo ir iš principo gana pozityviai vertina prekybą su ES, pavyzdžiui, DCFTA srityje Moldova vis dar yra pirmūnė, nes 68 proc. šalies prekių eksporto keliauja į ES, tačiau ilgalaikėje perspektyvoje kitų šalių interesai ir vidinės Moldovos geopolitinės nuostatos gali šį santykį keisti ES nepalankia linkme.

Akivaizdi ekonominė ir politinė priešprieša tarp ES ir Rusijos matoma net ir susiskaldžiusioje Moldovos vidaus politikoje. Kita vertus, Moldovos politikai taip pat supranta šią kovą ir išnaudoja ją kaip priemonę. Tai patvirtina ir stiprina vyraujanti situacija Moldovos žiniasklaidoje – nepriklausomų žiniasklaidos priemonių, galinčių objektyviai apžvelgti tarptautinę situaciją, šioje šalyje praktiškai nėra. Beveik visa žiniasklaida ir jos aplinka bei saugumo struktūros priklauso I. Dodonui ir V. Plachotniukui, kurie nuolat formuoja viešąjį naratyvą pagal savo poreikius. Taigi viena iš problemiškesnių Moldovos sričių – finansiškai silpna vietinė žiniasklaida, privalanti vykdyti valstybinius nurodymus. Rusija tiesiogiai Moldovos žiniasklaidos neremia, tačiau tai

daro V. Plachotniuko ir I. Dodono valstybinės struktūros (o visa kita nepriklausoma žiniasklaida paramą gauna iš Viktoro Copo ir Viorel Copo, gyvenančių Vokietijoje).

Rusakalbiai, kaip ir Lietuvoje, yra dar viena jautri visuomenės dalis, kuriai žiniasklaida gali daryti lemiamą įtaką formuojant geopolitinę orientaciją. Moldovoje jų oficialiai yra apie 40 proc. Mobiliojo ryšio operatorių duomenimis, rusiškai kalba apie 50 proc. gyventojų. Į šį segmentą ir orientuojasi prorusiška žiniasklaida ir prorusiškos partijos. Moldovoje Rusijos propagandos strategija iš esmės nesiskiria nuo naudojamos Lietuvoje, tačiau Rusijos propagandą platina pati Moldovos valdžia – tiek I. Dodonas, tiek V. Plachotniukas. Rusijos ir Kinijos pagalba, kuri bendrai yra kelis kartus mažesnė nei parama iš Vakarų šalių, I. Dodono artimojo rato kontroliuojamoje žiniasklaidoje sulaukia ypač pozityvaus akcento, pavyzdžiui, gana plačiai nuskambėjo atvejis, kai balandžio 20 d. Rusijos gynybos ministerijai priklausančiu lėktuvu į Moldovą buvo atgabentos Moldovos vyriausybės Kinijoje įsigytos medicininės priemonės kovai su COVID-19. Oro uoste Rusijos gynybos ministerijos lėktuvą pompastiškai pasitiko I. Dodonas kartu su Rusijos ambasadoriumi. Taigi labai svarbu, kad ES stiprintų objektyvią ir nepriklausomą žiniasklaidą. Be to, Rusija savo vertybes diegia per ortodoksų bažnyčią, palaikančią artimus ryšius su Maskva ir save laikančią vertybiniu požiūriu priešiška ES.

Nepaisant ES teikiamos paramos ir iniciatyvų Moldovoje, vietiniai gyventojai ES paramos ir daromos įtakos dažnai net nemato. Tai lemia tiek ES komunikacijos pasyvumas ir pernelyg didelė biurokratija, tiek jau minėta Moldovos žiniasklaidos kontrolė – beveik 90 proc. televizijos kanalų priklauso V. Plachotniukui ir I. Dodono aplinkai, tad šalyje informacija griežtai

kontroliuojama. Dėl to ES reikia dar labiau skleisti žinias ir didinti informacijos apie savo veiklą pasiekiamumą per kitus tinklus. Reformos Moldovoje vyksta lėtai, o jos ypač reikalingos valstybės kontrolės, valstybės tarnybos, teisinės sistemos ir kitose srityse. Visos šios probleminės sritys jau anksčiau aptartos ir nurodytos ES ir Moldovos asociacijos sutartyje, bet, nepaisant pasirašytų susitarimų, pastebimas Moldovos nenoras vykdyti prisiimtus įsipareigojimus ir numatytas reformas. Iš principo bendrąja prasme galima teigti, kad ES ir Moldovos asociacijos sutartis veikia, kaip rodo ir vis dar aktyvi tarpusavio prekyba, net nepaisant to, jog kai kurios numatytos reformos pagal sutartį iki šiol nėra įgyvendinamos. Be to, dabartinis šalies gyventojų nepasitikėjimas vyriausybe yra naudingas I. Dodonui ir labai abejotina, kiek jis linkęs tęsti prisiimtų įsipareigojimų ES įgyvendinimą. Nepasitikėjimą patvirtina naujausios gyventojų apklausos²⁵: net 2/3 gyventojų mano, kad šalis juda netinkama linkme, ir tik apie 1/3 Moldovos gyventojų yra patenkinti demokratijos veikimu. Taip pat pasitikėjimo nepriededa dabartinis technokratinis Moldovos ministras pirmininkas. Vis dėlto tikimasi, kad I. Dodonas bent jau neketina artimiausioje ateityje peržiūrėti asociacijos sutarties ir tiesiogiai atsakyti ja priimtų įsipareigojimų. Nepriklausomai nuo to, kas laimės ateinančius rinkimus, pragmatinis mąstymas šalyje tikriausiai liks, nes Moldovai bet kokių atveju reikės papildomų lėšų, kurių vis dar potencialiai gali suteikti bendradarbiavimas su ES.

Vidaus politika

Moldovai vis dar dažnai klijuojama etiketė, kad tai yra užgrobtą valstybę. Moldovos parlamentas pats oficialiai pripažino tai 2019 m. birželio 9 d. paskelbtoje deklaracijoje, tai pri-

pažino ir ES bei ET. Viešojoje erdvėje taip pat paplitusi nuomonė, kad Moldova neturi aiškių perspektyvų, nes ją visiškai valdo oligarchai, o korupcijos suvokimo indekse šalies gyventojai yra labai žemai. Be to, žlugus priešpaskutinei vyriausybei 2019 m. Moldovoje įsitvirtino mažumos vyriausybė, kurią valdo technokratinis premjeras, buvęs V. Plachotniuko kontroliuojamos vyriausybės finansų ministras, o tai vėlgi stiprina silpno valstybingumo argumentą. Nors vyriausybei pradėjo vadovauti formaliai nepartinis ministras pirmininkas Ionas Kiku, 2017–2019 m. buvęs V. Plachotniuko finansų ministru, naujajį kabinetą ir toliau realiai kontroliuoja labiau į Rusiją besiorientuojantis prezidentas I. Dodonas ir jo remiama Moldovos demokratinė partija, kuri formaliai sudarė koaliciją su Moldovos Respublikos socialistų partija (PSRM). Šios vyriausybės sukūrimas nutraukė M. Sandu vadovaujamos koalicinės vyriausybės, kurią sudarė provakarietiškas ACUM blokas ir socialistai, penkių mėnesių politinį eksperimentą. Nors vyriausybės pasikeitimas formaliai įvyko pagal įstatymus, šio proceso greitis akivaizdžiai parodė, kad tai buvo gerai suplanuotas ir efektyviai įgyvendintas veiksmas. Manoma, kad tokius ryžtingus I. Dodono žingsnius labiau lėmė jo baimė dėl M. Sandu pastangų reformuoti teisingumo sektorių ir paskirti nepriklausomą generalinį prokurorą (oficialiai dėl M. Sandu pasiūlytos generalinio prokuroro paskyrimo tvarkos keitimo ir griuvo M. Sandu vyriausybė) – tai galėtų sukelti grėsmę I. Dodono ir jo aplinkos saugumui ir interesams.

I. Kiku vadovaujama vyriausybė iš esmės sustabdė realių reformų įgyvendinimą teisingumo sektoriuje. Tik formaliai vyksta tyrimai dėl praėityje vykusią didžiausių korupcijos skandalų šalies bankų sektoriuje. Be to, vyriausybės ir prezidento I. Dodono paskelbta „suba-

lansuota užsienio politika“, kuria retoriškai siekiama palaikyti gerus santykius tiek su Rusija, tiek su Vakarais, praktiškai padidino būtent Kremliaus įtaką Moldovoje.

Nepaisant nestabilios politinės padėties ir silpno valstybingumo, reikia pabrėžti, kad Moldova vis dar dalyvauja tarptautinėse programose, pavyzdžiui, Rytų partnerystėje, tačiau tai galima aiškinti ir pragmatinėmis priežastimis. ES vis skatina Moldovą ir toliau vykdyti sistemines reformas, tačiau vadinamoji technokratinė vyriausybė sprendimus priima labai pasyviai, galimai tam, kad būtų kuriama palanki aplinka I. Dodonui perrinkti į prezidento postą per artimiausius rinkimus. Pats I. Dodonas, kalbėdamas apie savo pažiūras, teigia, kad nėra prorusiškas, tik laikosi pragmatinių interesų, nes akivaizdu, kad Moldova artimiausiu metu netaps ES nare, todėl palaikomi ryšiai ir su kitomis valstybėmis. Tačiau įdomu tai, kad vien per 2018 m. I. Dodonas net 22 kartus skrido reisu Kišiniovas–Maskva – tai yra akivaizdus realios geopolitinės orientacijos rodiklis, ypač turint omenyje, kad šiuo laikotarpiu praktiškai neskrista į jokią kitą Vakarų šalį. Kyla retorinis klausimas, ar ateityje skrydžių kryptis gali keistis. Nors I. Dodono geopolitinė pozicija kuo toliau, tuo mažiau aiški, panašiai galima apibūdinti ir, pavyzdžiui, Aliaksandrą Lukašenką, kurio geopolitinis balansavimas ir pasireiškiantis prorusiškumas dažnai sunkina galimybę bendradarbiauti.

Dėl finansinių ir kitokių sunkumų Moldova priversta naudotis visomis esamomis galimybėmis – tuo galima paaiškinti vienalaikį bendradarbiavimą su ES ir Rusija. Ekspertai prognozuoja įvairius COVID-19 pandemijos sukeltos krizės Moldovoje scenarijus. Jų skaičiavimais, 2020 m. Moldovos BVP gali smarkiai sumažėti²⁶. Dėl šių priežasčių Moldovos vyriausybei kaip niekada reikalinga

finansinė pagalba. Balandžio 17 d. TVF direktorių valdyba patvirtino 235 mln. JAV dolerių paskolą Moldovai, kad ši galėtų įveikti krizę, susijusią su COVID-19 pandemija. Tą pačią dieną, balandžio 17-ąją, Moldova ir Rusija pasirašė sutartį dėl 200 mln. eurų paskolos Moldovai (11 metų trukmės, su 2 proc. metinių palūkanų). Moldova taip pat tikisi sulaukti 52,9 mln. eurų paskolos iš Pasaulio banko. Iš viso Rytų partnerystės šalims Europos Komisija kaip atskirą priemonę skyrė 30 mln. eurų kovai su COVID-19. Panaudojant jau esamas finansines priemones (papildomai perskirstant 110 mln. eurų iš socialinio ir ekonominio voko), kovai su COVID-19 tenka 140 mln. eurų, o bendra Moldovai tekusi parama sudaro 87 mln. eurų.

Nors prezidentui I. Dodonui pavyko savo rankose sukongcentruoti gana didelę galią, jo padėtis nėra tvirta. Norint turėti stabilią parlamentinę daugumą, jam tenka pasikliauti Moldovos demokratinės partijos (PDM), kurią susilpnino vidinė krizė, parama. Pagrindinis I. Dodono iššūkis yra prezidento rinkimai, numatomi šių metų pabaigoje (laikotarpiu nuo spalio 23 d. iki lapkričio 23 d.). Kita vertus, visuomenės apklausos ir I. Dodono reitingai rodo, kad jis turėtų užtikrintai laimėti artėjančius rinkimus (šiuo metu jo populiarumas siekia apie 40 proc.). I. Dodono planams laimėti prezidento rinkimuose galėtų sutrukdyti ne bent neigiamos ekonominės ir socialinės pasekmės, besiplečiančios COVID-19 pandemijos kontekste. Galinti mesti iššūkį rinkimuose M. Sandu vis dar neišreiškė aiškios politinės krypties ir apsisprendimo, tačiau ji šiuo metu yra viena nepopuliariausių politikų šalyje. Vis dėlto, praėjusių metų apklausos duomenimis²⁷, Moldovoje bent apie pusė visos visuomenės dar net nėra aiškiai apsisprendusi, už

ką balsuos rinkimuose – taigi tai yra žmonės, kurie dar galbūt atkreips dėmesį į tai, ką sako ES ir kitos šalys.

Vertinant Moldovos vidaus politikos situaciją, parlamentinė opozicija šiuo metu yra susiskaldžiusi, viešojoje erdvėje aiškiai matomas susipriešinimas tarp M. Sandu (partija PAS) ir Andrejaus Nestasė (partija DA). Nors proeuropietiška opozicija ir buvo kuriam laikui susivienijusi parlamentiniams rinkimams, tai truko neilgai ir kiti savivaldybių rinkimai buvo pralaimėti. Vis dėlto savaiminio racionalaus susitarimo tarp opozicijos narių tikėtis neverta. Prie to prisideda ir V. Plachotniukas, tyčia įnešantis sumaištį į rinkimus ir bandantis kuo labiau skaidyti balsus. Nors artėjančiuose rinkimuose yra ir kitų kandidatų, kurie gali atimti balsų iš Igorio Dodono, tam tikras rezervas ir pergalės garantija yra Padnestrės regionas, kuriame jis gali gauti daugiau nei 100 tūkstančių papildomų balsų. Taip pat nemažą palaikymo I. Dodonas gali tikėtis Gagaūzijoje ir ukrainiečių diasporos gyvenamose vietovėse. Neabejojama, kad galimas perrinkimas leis I. Dodonui dar labiau įtvirtinti savo politinės stovyklos galią ir paskatins socialistus ir demokratų dar labiau kontroliuoti valstybės aparatą ir šalies verslą. Tokia veikla, kurią lydės realių reformų trūkumas ir teisinės valstybės pažeidimai, sukels didesnę Vakarų partnerių (ypač ES) kritiką, o tai savo ruožtu skatins I. Dodoną ir socialistus dar glaudžiau bendradarbiauti su Rusija.

Kiekviena šalis Rytų partnerystės kontekste turi skirtingą vaidmenį ir Moldova anksčiau Lietuvai nebuvo istorinis ir itin svarbus regionas. Tačiau dabar Lietuva yra ES narė, taigi Moldovos likimas tapo ir Lietuvos interesu. Lietuva vienareikšmiškai remia Moldovą ir

jos europinį kursą per žiniasklaidą, pilietinę visuomenę, tačiau ne atskiras asmenybes. Lietuva jau dabar turi didelį įdirbį Moldovoje ir daug vietinių kontaktų, be to, vietiniai gyventojai drąsiai priima Lietuvos pagalbą ir kartais tarptautinėje arenoje Moldova labiau remiasi Lietuva nei, pavyzdžiui, Rumunija ir jos pozicija. Lietuvai reikia tai išlaikyti.

Saugumas

Moldova nėra iki galo apsisprendusi dėl savo saugumo strategijos ir nors skelbiamas neutralitetas nėra bloga pozicija žvelgiant iš Lietuvos perspektyvos, perspektyvų jungtis prie NATO artimiausiu laikotarpiu Moldovai nenusimato (Moldovos neutralitetas yra įtvirtintas Konstitucijoje). Tam turi įtakos ne tik geopolitinė Moldovos pozicija, bet ir Padniestrės konfliktas. Čia šiuo metu dislokuota Rusijos kariuomenė ir ilgalaikėje perspektyvoje šio konflikto sprendimas pagal Rusijos scenarijų galėtų lemti šalies federalizaciją (atsiėro autonominio regiono susikūrimas nebūtų blogas scenarijus vertinant iš dabartinės užšaldyto konflikto perspektyvos). Dar prieš 5 metus Moldovą buvo galima laikyti lydere Europos integracijos ir Rytų partnerystės srityje, bet po 1 mlrd. JAV dolerių vagystės šis integracijos ir bendradarbiavimo procesas ėmė smarkiai stagnuoti. Tai iš dalies nulėmė ir Moldovos geopolitinę padėtį bei Rusijos įtakos išaugimą visoje šalyje.

Moldovos saugumo klausimo ateities nuspėjamumą patvirtina ir nemaža tikimybė, kad Moldovoje gali bet kada keistis gynybos ministras, kurį pakeis lojalus I. Dodonui žmogus. Jei tai pasitvirtintų, būtų sunku tikėtis strateginės saugumo darbotvarkės įgyvendinimo.

Gynybos srityje taip pat yra susiskaldymas ir dažnai strategiškai laimi ta pusė, kurią palaiko ministerijos vadovas, taigi šioje srityje galima tikėtis vertybiniu ir geopolitiniu atžvilgiu Rusijai artimesnės politikos. Moldovos kariuomenės padėtis atspindi požiūrį į gynybą ir galimą tolesnį bendradarbiavimą su Vakarais: kariuomenė Moldovoje labai apleista, jai trūksta išteklių, nes Moldovoje labiau remiamos tokios institucijos kaip VRM ir policija.

Viena iš pagrindinių Moldovos aktualijų yra hibridinio karo problema, kylanti dėl Rusijos požiūrio į Moldovą. Rusija laiko Moldovą dideliu projektu, kuriame nori įtvirtinti savo įtaką ir kartu parodyti Moldovą kaip nesaugią šalį – tai yra pagrindinis Rusijos hibridinio karo tikslas. Moldovos pozicija dėl šalies neutralumo net naudinga Rusijai, ji pati noriai palaiko šį naratyvą, nes gali ir toliau išlaikyti „pilkąją zoną“, kurioje gali būti plačiai taikomi įvairūs hibridinio karo veiksmai, nes radikalesnis ir staigesnis poveikis Moldovos geopolitinei orientacijai galėtų suaktyvinti Vakarų šalis ir sulauktų griežtesnio atsako. Moldova jau dabar yra Rusijos hibridinio karo ir įtakos sferoje, bet siekis paveikti valdžios geopolitines pažiūras – tik vienas hibridinio karo etapas, o galutinis tikslas yra sukurti savotišką Krymo situaciją visoje Moldovoje, pavyzdžiui, Rusija Padniestrės regione yra dislokavusi karinę techniką, viršijančią Moldovos turimus karinius pajėgumus, taigi techniškai tokiai operacijai palankios sąlygos sukurtos jau dabar. Kaip hibridinio karo pasekmę galima įvardyti dabar susiklosčiusią demokratijai žalingą aplinką Moldovoje, slopinant pasipriešinimą I. Dodonui. Tai rodo ir valstybės tarnybos pavyzdys: šioje sferoje jau net viešai kalbama apie geopolitines ir rinkimines alternatyvas, o kitas natūralus žingsnis yra siekis paveikti visuomenės nuomonę ir

nusistatymą. Dėl šios demokratijos erozijos dabar tarptautinei bendruomenei svarbesni parlamento rinkimai, kurie vyks tik po 3 metų, nes šią akimirką jau praktiškai aišku dėl artimiausių rinkimų nugalėjo.

Lietuvos saugumo santykiai su Moldova šiuo metu kai kuriose srityse, ypač gynybos, nepibrėžti ir tai tęsiasi nuo 2019 m. rudens. Moldova dažnai nurodo norinti vykdyti NATO programas, bet nėra tikrumo, ar ši kryptis bus išlaikoma ateityje. Lietuva savo ruožtu net ir tokioje padėtyje išlaiko strateginę veikimo liniją ir toliau kuruoja NATO programas Moldovoje, pavyzdžiui, stiprindama puskarininkių kompetenciją. Lietuvos Respublikos krašto apsaugos ministerija Moldovoje kasmet surengia apie 10–15 renginių ir mokymų. Lietuva galėtų dar daugiau dalytis patirtimi, bet Moldova nėra labai patikima partnerė gynybos srityje – gali nutekinti informaciją Rusijai.

Teisėkūra

Praeityje Lietuva turėjo patikimą teisinį partnerį Moldovoje, tačiau dabar situacija pasikeitė. Anksčiau geresnius tarpusavio santykius, ypač teisėkūros srityje, lėmė tai, kad Moldovos Konstitucinis Teismas buvo išaiškinęs, jog Moldova negali stoti į jokiais Eurazijos struktūras. Be to, aiškinant neutraliteto sąvoką buvo pažymima, jog tai nereiškia, kad šalis negali gintis, ir dėl to iki šiol buvo kalbama apie galimybę padėti šaliai gintis (tai galioja ir Padnestrės okupacijos kontekste). Vis dėlto dabar pastebimas akivaizdus intelekti-

nis ir vertybinis Konstitucinio Teismo regresas. Moldovai vertėjo neskubėti performuoti Konstitucinio Teismo: tai sukūrė puikią galimybę situacija pasinaudoti socialistams – jie į šią svarbią instituciją paskyrė savo žmones. Rezultatas – žemesnė teisėjų kompetencija, priklausomybė ir šališkumas. Beje, labiausiai išsilavinę teisėjai buvo ne tik pašalinti iš Konstitucinio Teismo, bet ir diskvalifikuoti iš visų kitų galimų konkursų, nes dirbo dar V. Plachotniuko vyriausybės laikais. Dabar nėra paskirtas teisėjas nekalba angliškai, o Konstitucinio Teismo pirmininkas yra buvęs milicijos generolas ir vyndarystės įmonių savininkas, tad sprendimai galimai priimami pagal prezidento nurodymus. Suprastėjusią Moldovos Konstitucinio Teismo situaciją atspindi ir pasikeitęs veikimo principas, pavyzdžiui, prieš teismo posėdžius nuo šiol susiburia vadinamoji mokslininkų taryba, kuri aptaria bylas prieš patį procesą, o tai kompromituoja teisėjus ir patį procesą.

Akivaizdžiai pasikeitė ir teisėjų geopolitinė orientacija, nes prasidėjo akivaizdus bendradarbiavimas su kitais NVS šalių teismais – Kazachstano, Baltarusijos ir kt. Taip pat Moldovos Konstitucinis Teismas pradėjo dalyvauti Eurazijos teismų konferencijose, iš kurių kiek anksčiau Moldova buvo išstumta. Taigi artimiausius 5–6 metus pokyčių Konstitucinio Teismo sistemoje tikėtis neverta. Tai labai nuvilia, nes Konstitucinis Teismas yra labai įtakinga institucija šalies viduje.

4. Armėnija

Vidaus politika

2013 m. Armėnijai atsisakius pasirašyti sudėtą asociacijos susitarimą su ES ir pradėjus derybas dėl narystės Rusijos dominuojamoje Muitų sąjungoje (dabar – Eurazijos ekonominė sąjunga, toliau – EES), 2015 m. žengtas dar vienas žingsnis Rytų kryptimi. Šįkart tai buvo jau ne užsienio politikos posūkis, o vidaus slinktis autoritarizmo linkme: baigiantis antrajai, paskutinei Armėnijos Konstitucijoje leidžiamai Seržo Sargsijano, tuomečio Armėnijos prezidento, kadencijai, buvo įvykdyta konstitucinė reforma, sukoncentravusi valdžios galias nebe prezidento, o ministro pirmininko, kuriam kadencijų skaičiaus ribojimai netaikomi, rankose. Tiesiogiai pavaldžios ministrui pirmininkui tapo ir jėgos struktūros, tokios kaip policija, saugumo tarnybos.

Seržas Sargsijanas ilgai neigė, kad konstitucinė reforma ruošiama specialiai jam, bet jo sprendimas tapti šalies ministru pirmininku sukėlė protestų bangą Armėnijoje, kurių pradininkas ir lyderis buvo Nikolas Pašinjanas²⁸. Šalyje 2018 m. įvykusias demokratines permainas galima lyginti su 2004 m. Sakartvele vykusia „Rožių revoliucija“. N. Pašinjanas užsibrėžė tikslą sukurti europietiškos demokratijos modelį visiškai iki tol kontroliuojamoje „užgroboje valstybėje“. Visgi šaliai, kurioje beveik visos valdžios institucijos, teismai, ekonomika ir žiniasklaida buvo kontroliuojami vienos Respublikonų partijos ir jos lyderių, tai yra buvusio prezidento R. Kočariano ir S. Sargsijano, pavyko demokratiškas permainų pasiekti taikiai.

Kaip tik dėl taikaus valdžios perėmimo Armėnijos revoliucija buvo pavadinta aksomine. Šių permainų fone Armėnijoje atsivėrė galimybių įgyvendinti reformas, o drauge ir atsargiai suartėti su Vakarais. Tuo pasinaudodama Lietuva gali ir turi dar kartą parodyti lyderystę Rytų partnerystės klausimais.

Nepaisant šalyje vis dar juntamos didelės respublikonų politikų ir oligarchų įtakos, ypač aukštas šalies premjero N. Pašinjanas reitingas²⁹ sukuria prielaidas sėkmingai vykdyti reformas, kurių įgyvendinimą aktyviai remia ir giria didžiausia reformų donorė Europos Sąjunga. Vos atėjęs į valdžią Pašinjanas ėmėsi ministerijų pertvarkos ir šalies verslo skaidrinimo. Kiek uždelstai, tačiau pradėta vykdyti ir ambicinga teisingumo ir teisėtvarkos sektoriaus reforma. Atėjęs į valdžią, N. Pašinjanas vengė senų kadruų valymo, vildamasis, jog naujomis sąlygomis visi pareigūnai dirbs naujų tikslų vedami (taip pat neturėdamas pakankamai daug profesionalų savo komandoje), tačiau daugelyje sričių, ypač teisingumo, susidūrus su vidiniu pasipriešinimu neišvengiamai kilo iliustracijos klausimas. Kaip pažymi „Freedom House“, Armėnija yra „Nations in Transit“ reitingo istorijoje didžiausią tęstinę pažangą demokratizacijos procesuose per dvejus metus padariusi valstybė, kurios vadovybei dabar svarbiausia – sugebėti tęsti reformas nepaminant demokratijos normų³⁰.

Vis dėlto reikia nepamiršti, kad Armėnija yra vis dar porevoliucinės būsenos, kuri lemia si-

tuacijos trapumą ir tam tikrų veiksmų nenuoseklumą. Tokioje situacijoje Vakarai aktyviai skatina Armėniją reformuoti saugumo sektorių ir kitas svarbiausias valstybės institucijas, tačiau pati Armėnija nenori forsuoti šių procesų, nes atvirai bijo galimų konfliktų eskalavimo, tad vertėtų laikytis labiau kompromisinių reformų. Negalima pamiršti fakto, jog nemaža dalis Armėnijos valstybės tarnybos pareigūnų yra Respublikonų partijos ar jiems artimos aplinkos žmonės, nemažai aukštų šalies pareigūnų palaiko artimus santykius su Rusija, todėl greita ir radikali reforma galėtų ne tik sukelti konfliktą su Rusija, bet ir įžiebtį aršią priešpriešą šalies viduje, keičiamus pareigūnus vaizduojant kaip „kankinius“ ar „politinius kalinius“, su kuriais susidorojo naujasis režimas. O nenuoseklumą atspindi faktas, kad ne visos valstybės institucijos vienu metu įvykdė vertybinį perversmą ir šiuo metu dalis Armėnijos institucijų vis dar laikosi ikirevoliucinės politikos linijos. Tai galima pasakyti ir apie Armėnijos užsienio reikalų ministeriją, kurios komunikacija užsienyje ne visada atspindi vietoje vykstančius pokyčius ir procesus, todėl Rytų partnerystės kontekste verta atkreipti kitų šalių dėmesį ne tik į URM poziciją, bet ir į kitas institucijas. Dėl to Vakarų valstybės turėtų ne tik remti sistemos depolitizavimą, bet ir stengtis užbėgti už akių galimam repolitizavimui. Lietuvai derėtų akylai stebėti prieš buvusius šalies pareigūnus ir politikus pradėtus teisinius procesus – svarbu užtikrinti jų teisę į sąžiningą ir nepolitizuotą teismą; lygiai taip pat svarbu, kad visa reformatoriškos naujosios vyriausybės energija nebūtų sunaudota tyrimams, susijusiems su „buvusiais“.

Be to, opozicinės jėgos Armėnijoje vis dar nemažu mastu kontroliuoja vietos žiniasklaidą ir televiziją, o tai gali trukdyti toliau vystyti

naujosios Armėnijos vyriausybės naratyvą. Tai matoma net ir COVID-19 pandemijos kontekste – per televiziją skleidžiamos įvairios valdžiai nenaudingos konspiracinės teorijos. Taigi naujoji porevoliucinė vyriausybė traukia šalies politiką į vieną, provakarietišką pusę, o Respublikonų partija (RPA) ir ją remiančių oligarchų žiniasklaida – į visai kitą. Svarbu paminėti, jog nepaisant to, kad RPA nėra parlamente, dauguma opozicinių projektų vykdomi tų pačių žmonių, tik su kita politine vėliava.

2018 m. būtent pilietinė visuomenė, pasipriešinusi Armėnijos virsmui autoritarizmo linkme, o šiuo metu formuojanti gilių sisteminių reformų paklausą, yra demokratinės transformacijos ir atsivėrusio galimybių lango tvaramo laidas. Deja, didžiulė problema išlieka žiniasklaidos sektorius, ir toliau kontroliuojamas su buvusiu režimu siejamų jėgų ir intensyviai naudojamas dažniausiai melagingoms informacinėms kampanijoms prieš naująją vyriausybę ir jos vykdomas reformas. Atskiras revanšistinių jėgų atramos taškas – radikalių grupės, kurios per kontroliuojamą žiniasklaidą ir socialinius tinklus įgyja daug svaresnį balsą, nei leistų jų lyginamasis svoris Armėnijos nevyriausybinių organizacijų žemėlapyje. Todėl svarbus tęstinis darbas stiprinant pilietinę visuomenę, nepriklausomą žiniasklaidą, padedant stiprėti tiriamajai žurnalistikai ir „faktų tikrintojų“ organizacijoms Armėnijoje.

Užsienio politika

Vos tapęs šalies ministru pirmininku Nikolas Pašinjanas teigė, jog svarbu gilinti šalies bendradarbiavimą tiek su Europos Sąjunga, tiek su Rusija. Laviravimas tarp šių dviejų užsienio politikos veikėjų visada buvo Armėnijos užsienio politikos dalis ir dabartinė vyriausy-

bė tęsia šią liniją. Pasak Armėnijos užsienio reikalų ministro Z. Mnatsakanjano, tokios užsienio politikos reikia dėl Armėnijos nacionalinio saugumo situacijos³¹. Z. Mnatsakanjano teigimu, Armėnijos nacionalinis saugumas reikalauja santykių su trimis partneriais – Rusija, Europos Sąjunga, JAV – balanso ir glaudžios partnerystės su dviem kaimyninėmis šalimis, Sakartvelu ir Iranu.

Svarbiausia šalies ekonomine partnere ir vienu iš saugumo garantų toliau laikoma Rusija. Istorinės grėsmės armėnų tautai, siejamos su Turkija, ir ilgametė Armėnijos ir Azerbaidžano įtampa Kalnų Karabacho kontekste sukuria palankią terpę Rusijos įtakai Armėnijoje išlaikyti. Visgi, nepaisant visų Armėnijos pastangų, pasikeitusios N. Pašinjanos retorikos, akcentuojant užsienio politikos tęstinumą ir santykių su Rusija strategiškumą, po Aksominės revoliucijos problemų tarpvalstybiniuose santykiuose skaičius auga. Dalį šių problemų paaiškina asmenybiniai veiksniai³². Nemažai įtampos kilo dėl gero V. Putino bičiulio, ankstesnio šalies prezidento, tuometinio Kolektyvinio saugumo ir gynybos sutarties organizacijos pirmininko Roberto Kocharjano sulaikymo³³. Rusija nepasitenkinimą parodė ir sau tipiniu būdu – pirmojo Pašinjanos oficialaus vizito Maskvoje proga dujų kainos Armėnijai buvo padidintos 10 proc., o prasidėjus karantinui dėl COVID-19 paskelbtas „Gazprom“ priklausančios Armėnijos dujų skirstymo įmonės sprendimas dar kartą padidinti dujų kainą buitiniams vartotojams privertė Jerevaną prašyti Maskvos derybų dėl naujų dujų kainų³⁴. Iš S. Lavrovo lūpų neseniai nuskambėjo skundai dėl sunkumų, kuriuos Armėnijoje ėmė patirti Rusijos verslininkai. Buvo išsakyta pastaba dėl to, kad sąjungą tarp Rusijos ir Armėnijos abi pusės turėtų suprasti vienodai, tačiau ti-

kėtina, jog įgyvendindama užsibrėžtus kovos su korupcija tikslus ir reformas naujoji Armėnijos vyriausybė vis dažniau atsitrenks į buvusio režimo palikimą – oligarchinius, korupcinius ryšius daugelyje ekonomikos sektorių, o tai neišvengiamai sukels įtampą su Rusijos valstybės ir komerciniais veikėjais, turinčiais savo interesų Armėnijoje. ES yra antra pagal dydį Armėnijos prekybos partnerė, ES šalių kapitalo įmonės yra vienos didžiausių šalyje.

Santykiuose su Europos Sąjunga po Aksominės revoliucijos Armėnija išgyveno didžiausią kokybinį virsmą: ES naujoji šalies vyriausybė vertina kaip svarbiausią savo partnerę šalyje vykdant reformas, o 2017 m. sudarytą ES ir Armėnijos visapusiškos ir tvirtesnės partnerystės susitarimą (CEPA)³⁵ – svarbiausiu šių reformų planu (*blueprint*). Šis susitarimas apima demokratijos ir žmogaus teisių stiprinimą; darbo vietų kūrimą ir verslo galimybių plėtrą; sąžiningesnę teisėkūrą; saugumą; švaresnę aplinką; taip pat geresnį švietimą ir naujas mokslinių tyrimų galimybes. Išskirtinai pozityvus ir Armėnijos visuomenės požiūris į Europos Sąjungą – 2019 m. liepos mėn. COM DG NEAR užsakytas visuomenės tyrimas parodė, kad 61 proc. Armėnijos gyventojų pasitiki ES (48 proc. – Eurazijos sąjunga), 62 proc. Armėnijos gyventojų vertina ES pozityviai (tuo metu tai buvo didžiausias rodiklis Rytų partnerystės šalyse)³⁶. Be Europos Sąjungos, vienu iš svarbiausių politinių sąjungininkų regione Armėnija laiko Sakartvelą. Kaip rodo 2019 m. rugsėjo–spalio mėnesiais atliktos apklausos duomenys, Armėnijos visuomenė mano, kad Sakartvelas yra šalis, palaikanti geriausius santykius su Armėnija. Po jos eina Kinija, Iranas, Rusija ir Europos Sąjunga³⁷.

Armėnija iš ES tikisi į konkrečią naudą piliečiams orientuotų projektų, didesnio finan-

savimo ir pageidauja aktyvesnio partnerių įtraukimo į sektorines ES darbo grupes ir agentūras stebėtojų teisėmis. Armėnija pasisako už Rytų partnerystės formato įtraukimą, nedalijant jo į asocijuotųjų ir neasocijuotųjų partnerių grupes. Jos manymu, politiką galima įtraukti per regioninius energetikos, transporto, aplinkos apsaugos, jaunimo mainų projektus. Integracijos į ES vidaus rinką požiūriu Armėniją labiausiai dominanti sritis – skaitmeninė rinka³⁸. Dėl visų šių priedasčių reikia ir toliau skatinti ES ir Armėnijos santykių intensyvinimą, ypač skiriant paramą reformoms, orientuotoms į ES ir Armėnijos CEPA susitarimo įgyvendinimą, ir remti kuo skubesnę vizų dialogo su Armėnija pradžia. Įvertinant neigiamą Armėnijos reakciją į jos grupavimą su autoritarinėmis Rytų partnerystės šalimis Baltarusija ir Azerbaidžanu, Lietuva galėtų skatinti Armėnijos ambiciją, esant galimybei, glaudžiau bendradarbiauti su asocijuotosiomis partnerėmis „trio plius“ formata³⁹. Kartu Lietuvai reikėtų skatinti Armėnijos ir Sakartvelo tarpusavio dialogą ir keitimąsi patirtimi įvairiais klausimais, susijusiais su reformomis, ir pačiai aktyviai dalyvauti kaip trečiajai diskutijų partnerei.

Itin sudėtingos geopolitikos kontekste Armėnija visada ieškojo sprendimų per balansavimą. Vienas tokio balansavimo pavyzdžių – ekonominė partnerystė su Iranu, iš Irano gaunant dujas, o jam tiekiant elektros energiją. Šie santykiai padeda mažinti priklausomybę nuo Rusijos energijos šaltinių⁴⁰, o 2019 m. su Iranu buvo kalbama apie srauto didinimą. Įprastai kalbama apie 500 milijonų kubinių metrų dujų iš Irano importą kasmet, palyginti su kasmet gaunamais 2 milijardais iš Rusijos, o tai yra nemaža dalis. Kadangi dujos iš Irano yra kiek brangesnės nei iš Rusijos, Armėnija už jas Iranui atsilygina tiekdamas elek-

tros energiją, o padidinus dujų importą Iranas būtų linkęs priimti ir kitokias natūrinių mainų galimybes. Kartu tai gali padėti išlaikyti savotišką Irano nuraminimą. Be to, tai reikalauja kruopštaus balansavimo santykiuose su JAV, kurie, išskyrus Irano klausimą, šiuo metu taip pat įgiję naujos dinamikos. Reformoms Armėnijoje įgyjant pagreitį, JAV, kaip ir ES, didina jai finansinę paramą.

Saugumo situacija

Esminiu saugumo klausimu Armėnija deklaruoja armėnų tautai istoriškai kylančią egzistencinę grėsmę iš Turkijos, tačiau kur kas labiau apčiuopiamos grėsmės susijusios su Kalnų Karabacho konfliktu tarp Armėnijos ir Azerbaidžano. Armėnijos užsienio reikalų ministras Zohrabas Mnatsakanjanas teigė, kad derybose dėl Kalnų Karabacho ateities pats svarbiausias klausimas išlieka teritorijoje gyvenančių armėnų saugumas, kurį užtikrinti, jo tvirtinimu, gali tik pati Armėnija⁴¹.

Tokios užsienio politikos iki šiol iš esmės laikėsi dauguma šalies vadovų. Kitokią poziciją dėl konflikto praėjusio amžiaus pabaigoje pasirinkęs Levonas Ter-Petrosjanas buvo priverstas atsistatydinti. N. Pašinjanas po ilgo laiko yra pirmasis Armėnijos vadovas, kilęs ne iš „Karabacho klanų“, ir jo partnerystės su Ter-Petrosjanu koziris yra naudojamas revanšistinių jėgų. Pastarosios kaltina N. Pašinjaną išduosiant armėnų tautos interesus, susijusius su Kalnų Karabachu. Todėl tikėtis posūkiu ligšiolinėje Armėnijos politikoje yra sunku.

2018 m. BBC Rusijos tarnybai duotame interviu Pašinjanas teigė, kad tarp Armėnijos ir Azerbaidžano negali būti konstruktyvaus dialogo tol, kol Azerbaidžano prezidentas Ilhamas Alijevas kelia ultimatumus⁴². Pašinjanas

taip pat atmetė galimybes atiduoti dalį konflikto metu armėnų užimtų teritorijų mainais už taiką regione⁴³. Dabartinės vyriausybės situaciją sunkina ir spaudimas iš Rusijos pusės, pasinaudojant Kalnų Karabacho konfliktu. S. Lavrovas anksčiau nurodydavo svarstomus „derybinius dokumentus“ dėl Kalnų Karabacho konflikto sprendimo, remiantis taktika „žingsnis po žingsnio“ (turint galvoje okupuotų aplinkinių teritorijų grąžinimą Azerbaidžanui, nelaukiant paties Kalnų Karabacho statuso klausimo sprendimo). Į šią pastabą Armėnijoje sureaguota kaip į remiančią Azerbaidžano poziciją ir pranašaujančią Armėnijos santykių su Rusija blogėjimą. Kalnų Karabacho konfliktas yra vienas esminių Rusijos svėrytų, kuriuos ji gali naudoti tiek Armėnijai, tiek Azerbaidžanui paveikti lengvai destabilizuodama padėtį Kalnų Karabache. Nuolat rusenantis konfliktas reiškia ir nuolatinę grėsmę saugumui ir stabilumui regione. 2016 m. balandžio mėn. karinių veiksmų protrūkis labai aiškiai pademonstravo, jog šis konfliktas turi potencialą bet kurią akimirką virsti visiška karine dviejų valstybių konfrontacija. Kita vertus, 2016 m. „balandžio karas“ Armėnijai labai aiškiai atskleidė ribas, kiek tokiu atveju galima pasikliauti deklaruojama, bet nebūtinai realiai demonstruojama Rusijos parama. Saugumo prasme Lietuvai vertėtų stiprinti bendradarbiavimą su Armėnija siekiant padėti šiai šaliai atsilaikyti prieš hibridines grėsmes. Lietuva galėtų dalytis savo patirtimi ir įdirbiu, be to, ir pati galėtų įgyti patirties, susijusios su hibridinėmis grėsmėmis, iš Armėnijos. Armėnai jau semiasi žinių iš mūsų šalies institucijų, tačiau būtų naudinga inicijuoti ir vystyti bendradarbiavimą tarp visuomenininkų, pavyzdžiui, finansuojant bendrus Lietuvos ir Armėnijos NVO projektus, skirtus kovai su dezinformacija.

Parama Armėnijoje vykstantiems struktūrinių reformų procesams

Lietuva suinteresuota, kad galimybių langas Armėnijoje išliktų kiek galima ilgiau ir būtų atvertas kuo plačiau. ES demokratinių vertybių ir reformų standartų reikalavimai yra svarbiausias reformų pažangos vertinimo atskaitos taškas Armėnijoje. Premjeras N. Pašinjanas yra ne kartą pabrėžęs, jog Aksominės revoliucijos esmė – ne geopolitinės krypties, o (europinių) vertybių pasirinkimas. Šioje srityje galimas ir glaudesnis Lietuvos ir Armėnijos dvišalis bendradarbiavimas. Tai prisidėtų prie bendrų ES pastangų ir būtų puiki proga sustiprinti Lietuvos ir Armėnijos tarpusavio ryšius. Lietuva pati yra išgyvenusi panašų transformacijos, europietiškos demokratijos konsolidavimo ir Europos standartų perkėlimo laikotarpį, be to, sukaupė patirties padėdama vykdyti sistemines reformas Moldovoje, Ukrainoje, Sakartvele. Perspektyviausios tokiai patirčiai perduoti sritys – teisingumo srities ir policijos reforma, kova su korupcija, e. vyriausybė ir skaitmenizacija, atsinaujinančioji energetika, atliekų tvarkymas ir perdirbimas, kelių saugumas, startuoliai ir inovacijos.

2018 m. būtent pilietinė visuomenė, pasipriešinusi Armėnijos virsmui į autoritarizmą, o šiandien formuojanti gilių sisteminių reformų paklausą, yra demokratinės transformacijos ir atsivėrusio galimybių lango tvarumo laidas. Deja, didžiulė problema išlieka žiniasklaidos sektorius, ir toliau kontroliuojamas su buvusiu režimu siejamų jėgų ir intensyviai naudojamas dažniausiai melagingoms informacinėms kampanijoms prieš naująją vyriausybę ir jos vykdomas reformas. Atskiras revanšistinių jėgų atramos taškas – radikalios grupės,

per kontroliuojamą žiniasklaidą ir socialinius tinklus įgyjančios daug svaresnį balsą, nei leistų jų lyginamasis svoris Armėnijos nevyriausybių organizacijų žemėlapyje. Todėl

svarbus tęstinis darbas stiprinant pilietinę visuomenę, nepriklausomą žiniasklaidą, padedant stiprėti tiriamajai žurnalistikai ir „faktų tikrintojų“ organizacijoms Armėnijoje.

5. Azerbaidžanas

Vidaus padėtis

Nors Azerbaidžane po nepriklausomybės paskelbimo reguliariai vyksta prezidento ir parlamento rinkimai ir yra nemažai oficialių demokratiškos institucijų, pagal „Freedom House“ vertinimą Azerbaidžanas ir toliau laikomas nelaisva šalimi (suteikiama vos 10 balų iš 100)⁴⁴. Nuo 2003 m. šalį valdantis Ilhamo Alijevo režimas, suinteresuotas išsaugoti valdžią, siekia pašalinti kritikus, griežtai riboja susirinkimų ir žiniasklaidos laisvę. 2016 m. referendumu pakeista Konstitucija, 2017 m. prezidento žmona M. Alijeva tapo viceprezidente, o 2018 m. pirmalaikiuose rinkimuose I. Alijevas išrinktas naujai 7 m. kadencijai. Azerbaidžane pagrindiniai sprendimai priimami prezidento administracijoje, todėl parlamentas ir vyriausybė atlieka labiau nominalų, techninį vaidmenį. Siekdamas aktyvesnių socialinių ir ekonominių reformų prezidentas 2018–2019 m. pakeitė daugelį svarbių pareigūnų savo administracijoje ir vyriausybėje, įskaitant premjerą. Azerbaidžano prezidentas ne kartą savo kalbose pabrėžė pasiryžimą reformas tęsti.

2020 m. vasario 9 d. surengti išankstiniai parlamento rinkimai. Juos, kaip ir anksčiau vykusius rinkimus, laimėjo valdančioji Naujojo Azerbaidžano partija (72 iš 125 narių). Realiai opozicijai atstovauja tik vienas deputatas, visi kiti priklauso valdžiai lojalioms partijoms arba yra tik formaliai nepriklausomi. Tarp tautiniai stebėtojai gana kritiškai įvertino rin-

kimus ir konstatavo, kad opozicijai leista tik juose dalyvauti, tačiau nesudaryta galimybių laimėti. Opozicijos ir nepriklausomų kandidatų gebėjimas vykdyti rinkimų kampaniją yra ribojamas įvairių procedūrinių veiksmų, kurie trukdo šiems kandidatams prisistatyti balsuotojams⁴⁵, taip pat pastebėta įvairių sukčiavimo atvejų per patį balsavimą⁴⁶.

Kaip ir daugelyje musulmoniškų valstybių, režimas kontroliuojamas pasitelkiant religiją. Azerbaidžano valdžia remia religinį pliuralizmą, bet religinėms bendruomenėms trukdoma veikti, jei jos kišasi į politiką, mečečių veikla yra kontroliuojama, imamai gauna atlyginimą iš valstybės. Kartu ši griežta kontrolė susijusi su kova prieš radikalųjį islamą, nes bijoma radiklios teroristinės ideologijos importo iš Irano. Pažymėtina, kad Azerbaidžanas yra viena iš nedaugelio musulmoniškų valstybių, palaikanti puikius santykius su Izraeliu: veikia trys žydų bendruomenės, taip pat krikščionių ortodoksų, katalikų bendruomenės – visos finansuojamos iš valstybės biudžeto.

2019 m. pagal „Transparency International“ korupcijos suvokimo indeksą Azerbaidžanas gavo tik 30 taškų iš 100 galimų ir tarp 180 stebimų valstybių buvo 126-as⁴⁷. Nesant laisvos žiniasklaidos ir nepriklausomos teismų sistemos, neretai pareigūnai atsakomybę už korupcinį elgesį prisiima tik tada, kai tai atitinka galingesnių ar turinčių geresnių ryšių asmenybių poreikius. Pasinaudodami savo padėtimi, prezidentas ir jo šeima susikrovė asmeninį

turtą; vyriausybės veiksmai yra neskaidrūs ir nors oficialiai reikalaujama, kad valstybės pareigūnai teiktų finansines ataskaitas, jos nėra viešai prieinamos. 2017 m. Azerbaidžanas pasitraukė iš Gavybos pramonės skaidrumo iniciatyvos (*Extractive Industries Transparency Initiative* – ITI) – tarptautinės platformos, skatinančios gerą valdymą ir skaidrumą gausių išteklių šalyse. Azerbaidžanas, svarbus naftos ir dujų gamintojas, buvo suspenduotas dėl nuolatinio EITI žmogaus teisių standartų nesilaikymo.

„Freedom House“ žiniasklaidą šalyje vertina kaip *nelaisvą* (0 iš 4 balų) dėl nuolat pažeidžiamos konstitucinės spaudos laisvės garantijos ir situacija beveik kasmet blogėja – pagal „Reporters Without Borders“ pasaulinį spaudos laisvės indeksą nuo 2013 iki 2019 m. Azerbaidžanas nukrito iš 156 vietos į 166 vietą tarp 180 stebimų valstybių^{48,49}. Valdžia naudoja įvairias priemones, siekdama apriboti nepriklausomos žiniasklaidos laisvę šalyje. Žurnalistai ir jų artimieji susiduria su valdžios institucijų priekabiavimu, smurtu ir bauginimu. Azerbaidžano valdžia atmeta tarptautinių žmogaus teisių grupių kaltinimus, kad asmenys persekiojami dėl politinių įsitikinimų ar veiksmų, ir griežtai neigia, kad yra politinių kalinių. Azerbaidžanas akivaizdžių žmogaus teisių ir demokratijos problemų net neslepia, jas pripažįsta, tačiau tai nereiškia, kad išreiškiamas noras padėti keisti. Į tai reikėtų atsižvelgti tiek Lietuvai, tiek kitoms šalims, nes nuolatinis šių problemų pabrėžimas gali pageidaujamo rezultato ir neatnešti. Egzistuojančios žmogaus teisių problemos turėtų nemažinti Lietuvos bendradarbiavimo su Azerbaidžanu, kadangi prioritetai gali būti teikiami ir kitoms sritims, pavyzdžiui, vietos verslui. Žinoma, tokiu atveju būtų galima pastebėti tam tikrą Lietuvos politikos vertybinį nenuoseklumą ir

pragmatizmo išraišką, nes Lietuva aktyviai palaiko demokratines vertybes kitose šalyse, pavyzdžiui, Baltarusijoje. Vis dėlto kiekvienos šalies situacija yra unikali ir kyla klausimas, kiek mėginimas paveikti šalies vertybes gali būti prasmingas, be to, bendravimo *status quo* išlaikymas su Azerbaidžanu gali atnešti daugiau apčiuopiamos naudos ir Lietuvai, ir kitoms Rytų partnerystės šalims.

Azerbaidžano pilietinė visuomenė vis dar susiduria su nelaisvėmis: autoritarinė sistema neleidžia politikoje dalyvauti visuomenei, moterims ar mažumų grupėms draudžiama savarankiškai organizuotis ar ginti savo interesus, nėra mechanizmų, skatinančių didesnę moterų ir etninių ar religinių mažumų atstovavimą. Vyriausybė stengėsi slopinti viešas etninės Tališo ir Lezginų tapatybės išraiškas, o visuomenei sutelkus dėmesį į aukštą smurto prieš moteris lygį 2019 m. rudenį vykusį protestą išskleidė policija. Žmogaus teisės ir demokratija yra vienas esminių ES ir Azerbaidžano dialogo elementų, tad Lietuva turėtų vienareikšmiškai, tačiau diskretiškai dalyvauti diplomatinuose ir privačiuose susitikimuose, ne vien viešose deklaracijose.

Užsienio politika ir saugumas

Teritorinio vientisumo atkūrimas ir suvereniteto išsaugojimas išlieka pagrindinė Azerbaidžano užsienio politikos užduotis ir saugumo iššūkis. Esminės pozicijos nekinta – Baku akcentuoja teritorinį vientisumą („žemė už taiką“), o Jerevanas – Kalnų Karabacho armėnų saugumą ir apsisprendimo teisę („statusas už taiką“). Armėnija taip pat reikalauja Kalnų Karabachą pripažinti konflikto šalimi, tačiau tai būtų tolygu Kalnų Karabacho suverenumo pripažinimui ir Azerbaidžanui nėra priimtina. Šiame konflikte didžiausios viltys pasiekti

kokį nors poslinkį siejamos su Rusija, taigi Azerbaidžanas yra suinteresuotas palaikyti teigiamus santykius mažų mažiausiai tam, kad konfliktinėse situacijose Rusija į susidūrimus tarp Armėnijos ir Azerbaidžano nereaguotų pernelyg aktyviai. Vis dėlto Rusijos pastarojo meto nesėkmės atliekant mediatoriaus vaidmenį ir hegemoniniai interesai, kuriuos ši šalis pademonstravo savo veiksmais Kryme 2014 m., atgraso Azerbaidžaną nuo konkretesnio suartėjimo⁵⁰.

Kalbant apie ES vaidmenį šiame konflikte, Azerbaidžano atstovai skundžiasi, kad ES taiko dvigubus standartus – nors, viena vertus, reiškia parama Moldovai, Sakartvelui, Ukrainai dėl jų teritorijų okupacijos, smerkiama Rusija, tačiau tai netaikoma Armėnijai, okupavusiai dalį Azerbaidžano. Taigi, nepasiekus esminių permainų, Azerbaidžano kantrybė vėl senka, tęsiasi karinga retorika ir ginklavimosi varžybos. Armėnija nuolatosis palankiomis sąlygomis iš Rusijos įsigyja naujos ginkluotės, o Azerbaidžanas gali sau leisti įsigyti dar modernesnės technikos tiek iš Rusijos, tiek iš kitų šalių, taigi varžybos tęsiasi. Karo būklę atspindi ir Azerbaidžano gynybos biudžetas, kurį sudaro beveik 2 mlrd. JAV dolerių ir kuris maždaug trigubai viršija Armėnijos gynybos biudžetą.

Azerbaidžanas strategiškai reikšmingas ir dėl savo geografinės padėties Europos ir Azijos sandūroje ir vaidmens Europos energetinio saugumo kontekste. Todėl, būdamas gana sudėtingoje geopolitinėje situacijoje, Azerbaidžanas siekia palaikyti gerus santykius su pasaulio ir regiono lyderiais: jo santykiai su Rusija, JAV, Iranu, Turkija yra gana pragmatiškai ir pozityviai subalansuoti.

Visi Rytų partnerystės šalių konfliktai (Ukrainoje, Sakartvele, Moldovoje, Armėnijoje, Azer-

baidžane) yra tiesiogiai arba netiesiogiai susiję su Rusija. Tad Lietuvos parama turi būti nuosekli ir į darbotvarkę įtraukiami visi konfliktai, ne tik Krymo ar Pietų Osetijos. Lietuva, kaip ir visa ES, pripažįsta Azerbaidžano teritorinį vientisumą, kartu gerbia Armėnijos ir Azerbaidžano pasiryžimą siekti bendro konflikto sprendimo remiantis esminiais Jungtinių Tautų Chartijoje ir Helsinkio baigiamajame akte įtvirtintais jėgos nenaudojimo, pagarbos teritoriniam vientisumui ir teisės į tautų apsisprendimą principais. Lietuva taip pat remia ESBO Minsko grupės pirmininkų tarpininkavimo pastangas taikiai sureguliuoti konfliktą.

Kadangi Lietuva suinteresuota remti visas Rytų Europos partnerystės šalis, susiduriančias su Rusijos agresija, Azerbaidžanas – ne išimtis, tad Lietuvos tikslas yra šios šalies artinimas prie ES ir tolinimas nuo Rusijos. Azerbaidžano atvejis nuo kitų skiriasi tuo, kad ši šalis yra vis dar pakankamai finansiškai nepriklausoma nuo aplinkinių valstybių. Tai lemia ir jos nepriklausomumą nuo ES. Vis dėlto pati šalis save pristato kaip europietišką ir šia prasme ES tikrai turi ką pasiūlyti.

Svarbu ir toliau stiprinti Lietuvos ir Azerbaidžano dvišalius santykius, ypatingą dėmesį skiriant ES ir Azerbaidžano bendradarbiavimo stiprinimui siekiant didesnio Azerbaidžano įsitraukimo į ES Rytų partnerystės iniciatyvą (viena iš galimų būsimų paskatų Azerbaidžanui galėtų būti vizų režimo liberalizacija) kaip atsvaros šalies partnerystei su Rusija. Azerbaidžanas taip pat yra aktyvus tarptautinių koalicijų, kovojančių su tarptautiniu terorizmu, narys – prisideda prie taikos palaikymo pastangų Kosove, Afganistane ir Irake, ir aktyvus NATO programos „Partnerystė taikai“ narys. Tad karinis bendradarbiavimas irgi gali būti tolesnio suartėjimo prieigos taškas.

Energetika

2018 m. iškasenos (daugiausia nafta ir dujos) sudarė 38,8 proc. Azerbaidžano BVP⁵¹, net 92,1 proc. eksporto⁵² atneša 73,2 proc. biudžeto pajamų, todėl šių žaliavų kainų kritimas 2014 m. skaudžiai paveikė šalies ūkį. Naftos kainos smukimas COVID-19 pandemijos metu taip pat turės neigiamų pasekmių Azerbaidžano ekonomikai. Azerbaidžanui pavyko nepakliūti į Rusijos glėbį ir sudaryti su Vakarais energijos tiekimo naftotiekiu per Turkiją ir Sakartvelą sutartis⁵³. Europai ir Vakarams svarbi ir tolesnė energetikos sektoriaus plėtra Vakarų kryptimi. Beje, Sakartvelas yra viena iš Lietuvai artimiausių ir svarbiausių Rytų partnerystės šalių, kurią energija 100 proc. aprūpina Azerbaidžanas, tad Lietuvos ir Azerbaidžano santykių gilinimas yra netiesioginė parama Sakartvelui. Kitaip tariant, tokios situacijos išlaikymas ir Azerbaidžano energetinio suverenumo palaikymas tarptautiniu mastu gali būti naudingas ir Lietuvai.

Lietuvai strategiškai svarbu skatinti ES ir Azerbaidžano energetikos plėtrą. Iš Azerbaidžano į ES einantys dujotiekiai ir naftotiekiai svarbūs stiprinant ES energetinį saugumą; nors Lietuva ir neturi tiesioginio energetinio intereso, tačiau bus svarbu visokeriopai remti šių ES svarbių jungčių vystymą. Dujų tranzitas iš Azerbaidžano Europos Sąjungos link vyksta per Pietų Kaukazo dujotiekį, Transanatolijos dujotiekį (TANAP) ir Transadrijos dujotiekį (TAP)⁵⁴. TANAP statybos baigtos 2019 m. ir dujos juo iš Azerbaidžano keliauja iki pat Graikijos. TAP statybos tebevyksta ir tikimasi, kad po kelių uždelsimų bus baigtos iki 2020 m. ketvirtojo ketvirčio⁵⁵. Užbaigus šį dujotiekį, Azerbaidžano dujos tiesiogiai pasieks Italiją ir toliau – likusią Europą, kuriai planuojama tiekti 10 milijardų kubinių metrų dujų jau per 2021 metus. Šie pasiekimai pa-

deda diversifikuoti Europos, ypač Pietų Europos, energetinį portfelį.

Ekonomistai teigia, jog nuo 2014 m. finansinės krizės atliktos reformos, verslo aplinkos gerinimas ir veiklos diversifikavimas ne naftos sektoriuose padės sušvelninti dabartinės naftos krizės poveikį, o stabili teigiama ekonomikos dinamika pirmąjį 2020 m. ketvirtį ir rimtos priemonės, kurių valstybė ėmėsi remdama žemės ūkį ir kitus ekonomikos sektorius, leidžia manyti, kad Azerbaidžanas įveiks abi krizes (COVID-19 ir naftos kainų kritimo pasaulio rinkose) su minimaliais nuostoliais⁵⁶.

Ekonomika

Azerbaidžano valdžia siekia diversifikuoti ūkį plėtodama kitus sektorius – didinami tranzito pajėgumai, subsidijuojamas žemės ūkis, daug dėmesio skiriama pramonei (ypač naftos chemijos sektoriui). Paskirdamas naujus vyriausybės pareigūnus prezidentas Alijevas ūkio diversifikavimą nurodė kaip esminį tikslą. Padaryta pažangos diversifikuojant ekonomiką, tačiau priklausomybė nuo naftos ir dujų sektoriaus išlieka. Dėl didelių naftos ir dujų atsargų atsinaujinantieji energijos išteklių Azerbaidžane naudojami menkai. Valdžia yra užsibrėžusi tikslą plėtoti saulės ir vėjo energetiką, kad iki 2030 m. 30 proc. elektros būtų pagaminama iš atsinaujinančiųjų energijos išteklių⁵⁷.

Sėkmingas valdžios žingsnis efektyvinant administraciją buvo vieno langelio principo įdiegimas – ASAN paslaugų centrų sukūrimas. Šie centrai ir sistemos elektroninė versija centralizuotai teikia daugelį viešųjų paslaugų – tai patogu gyventojams, be to, prisidedo prie korupcijos mažinimo⁵⁸.

Lietuvos prekyba su Azerbaidžanu neintensy-

vi, bendra prekybos tarp abiejų valstybių apyvarta 2018 m. sudarė tik apie 22 milijonus JAV dolerių⁵⁹. Svarbu ir toliau dirbti šioje srityje, pirmiausia siekiant identifikuoti Lietuvos eksportui perspektyvius sektorius. Šiame kontekste, bendradarbiaujant su atitinkamomis Lietuvos institucijomis ir asocijuotosiomis verslo struktūromis, aktualu organizuoti verslo misiją į Azerbaidžaną. Pavyzdžiui, šalies valdžią potencialiai domintų inovatyvūs žemės ūkio projektai, plastiko perdirbimas. Verta apsvaistyti su Lietuva susijusių verslo struktūrų dalyvavimą Azerbaidžane vykstančiuose verslo forumuose ir Azerbaidžano dalyvavimą Lietuvoje rengiamuose verslo parodose (pavyzdžiui, „Agrobalt“ ir kt.). Kitas svarbus elementas – Azerbaidžano investicijos Lietuvoje. Tikėtina,

kad naftos kainos atsigaus ir galbūt ims augti po COVID-19 pandemijos sukeltos ekonominės krizės. Tai turėtų padidinti Azerbaidžano biudžeto pajamas ir atitinkamai šios valstybės biudžeto ir naftos fondo išlaidas bei siekį diversifikuoti ekonomiką.

Bus svarbu ir toliau užtikrinti Tarpvyriausybines Lietuvos ir Azerbaidžano bendradarbiavimo komisijos (TVK) veiklą siekiant identifikuoti konkrečias perspektyvias tolesnio bendradarbiavimo sritis (jau yra įvykę 5 TVK posėdžiai, paskutinis jų – 2017 m. spalio 27 d. Vilniuje). Ateityje verta organizuoti siauresnės sudėties komisijos tikslinius susitikimus perspektyviuose sektoriuose.

Literatūros sąrašas

- Anna Zamejc, Visegrad Insight, „No Spring in Sight Elections in Azerbaijan“, 2020. <<https://visegradinsight.eu/no-spring-in-sight-elections-azerbaijan/>>
- BBC, Никол Пашинян: со стороны Армении отношениям с Россией ничего не грозит, 2018. <<https://www.bbc.com/russian/features-43940532>>
- EU external action, „EU-Ukraine relations - factsheet“. <https://eeas.europa.eu/headquarters/headquarters-Homepage/4081/eu-ukraine-relations-factsheet_en>
- EU Neighbours East, Annual Survey Report: Regional Overview, 2019. <https://www.euneighbours.eu/sites/default/files/publications/2019-07/EUNEIGHBOURS%20east_AS2019report_EaP%20OVERVIEW_0.pdf>
- EuroNest Parliamentary Assembly. <<https://www.europarl.europa.eu/euronest/en/home.html>>
- European Commission, „Single Support Framework for EU support to Armenia“. <https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/armenia_ssf_2017-2020_final.pdf>
- Europos Komisija, Tarybos sprendimas dėl Europos Sąjungos, Europos atominės energijos bendrijos bei jų valstybių narių ir Armėnijos Respublikos išsamaus ir tvirtesnio partnerystės susitarimo sudarymo Europos Sąjungos vardu, 2017. <<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/LT/TXT/HTML/?uri=CELEX:52017JC0037&from=EN>>
- Freedom House, Azerbaijan. <<https://freedomhouse.org/country/azerbaijan/freedom-world/2020>>
- Geoffrey Pridham, „EU/Ukraine Relations and the Crisis with Russia, 2013-14: A Turning Point“.
- Georgian Institute of Politics, „Results of the DCFTA Related Mappings of Georgian Smes and Csos“ <<http://gip.ge/results-dcfta-related-mappings-georgian-smes-csos/>>
- Henry E. Hale, „Russian Patronal Politics Beyond Putin“. Daedalus 146(2), 2017.

- International Republican Institute, Public Opinion Survey of Residents of Ukraine, 2019. <https://www.iri.org/sites/default/files/july_2019_ukraine_poll.pdf>
- International Republican Institute, Public Opinion Survey Residents of Georgia, 2019. <https://www.iri.org/sites/default/files/wysiwyg/georgia_poll_11.18.2019_final.pdf><https://en.unesco.org/creativity/eu-georgia-deep-comprehensive-free-trade-area-dcfta>
- International Republican Institute, Public Opinion Survey: Residents of Moldova, 2019. <https://www.iri.org/sites/default/files/iri_moldova_poll_december_2018-january_2019.pdf>
- Interview of Armenia's Foreign Minister Zohrab Mnatsakanyan to BBC HardTalk's Stephen Sackur, 2019. <<https://www.youtube.com/watch?v=dJTGRiBCRkw>>
- Kacper Szulecki, „Securitization and state encroachment on the energy sector: Politics of exception in Poland's energy governance“, Department of Political Science, University of Oslo, Norway, 2020.
- Kyiv International Institute of Sociology. <<https://www.kiis.com.ua>>
- Leman Mammadova, „Azerbaijan to increase share of renewables to 30 pct“, 2019. <<https://www.azernews.az/business/157451.html>>
- Liana Ptashchenko, Alina Glushko, Nelia Volkova, Valeriia Volkova, „Ukraine Depressive National Economy Destructive Factors“. Advances in Economics, Business and Management Research, 2019
- Lietuvos Respublikos užsienio reikalų ministerija, „Rytų partnerystė“, 2020. <<https://urm.lt/default/lt/rytu-partneryste>>
- Ministry of Infrastructure of Ukraine. <<https://mtu.gov.ua/en/timeline/Evrointegraciya.html>>
- Nailia Bagirova, Reuters, „Azeri gas for Europe from Shah Deniz II delayed to Oct 2020-TANAP head“, 2019. <<https://www.reuters.com/article/azerbaijan-energy-gas/azeri-gas-for-europe-from-shah-deniz-ii-delayed-to-oct-2020-tanap-head-idUSL8N27G6C9>>
- Nailia Bagirova, Reuters, Coronavirus, low oil prices to hit Azeri economy, 2020. <<https://uk.reuters.com/article/health-coronavirus-azerbaijan-economy/coronavirus-low-oil-prices-to-hit-azeri-economy-idUSL8N2BV2PI>>
- Nations in Transit 2020. Dropping the Democratic Facade.
- NATO, „Relations with Ukraine“. <https://www.nato.int/cps/en/nato-live/topics_37750.htm>

- NDI, „Results of December 2019 Public Opinion Polls in Georgia“. <<https://www.ndi.org/georgia-polls>>
- OECD, „The Covid-19 Crisis in Ukraine“. <<https://www.oecd.org/eu-asia/competitiveness-programme/eastern-partners/COVID-19-CRISIS-IN-UKRAINE.pdf>>
- OECD, Anti-corruption reforms in Azerbaijan <<http://www.oecd.org/corruption/anti-bribery/OECD-ACN-Azerbaijan-Round-4-Monitoring-Report-ENG.pdf>>
- Pashinian Rules Out ‘Lands-For-Peace’ Deal With Azerbaijan. <<https://www.azatutyun.am/a/29742419.html>>
- Pierre Vimont, Carnegie Europe, „Ukraine’s Indispensable Economic Reforms“, 2016. <<https://Carnegieeuropa.Eu/2016/04/29/Ukraine-S-Indispensable-Economic-Reforms-Pub-63490>>
- Public Opinion Survey: Residents of Armenia. September–October 2019. <https://www.iri.org/sites/default/files/wysiwyg/iri_poll_armenia_september-october_2019.pdf?fbclid=IwAR1fUE8JWekdqNB-tmej7mb4bE4_jSPiJd98-BNpymmguLqfeYvCqzj8NgPQ>
- Putin, Pashinian Discuss Russian Gas Price For Armenia. <<https://www.azatutyun.am/a/30534345.html>>
- Radio Free Europe, Matthew Luxmoore, „Lithuania Fears New Belarusian Nuclear Plant Hasn’t ‘Learned Lessons Of Chernobyl’“. Astravas, 2020. <<https://www.rferl.org/a/lithuania-fears-belarusian-nuclear-plant-hasnt-learned-lessons-of-chernobyl/30374511.html>>
- Radio Free Europe, Sargis Harutyunyan, „Iran Looks To Boost Gas Supplies To Armenia“, 2019. <<https://www.azatutyun.am/a/30045968.html>>
- Regnum, „Лукашенко угрожает Росатому штрафами за срыв сроков строительства БелАЭС“, Minskas, 2020. <<https://regnum.ru/news/polit/2858999.html>>
- Reporters without borders, Azerbaijan. <<https://rsf.org/en/azerbaijan>>
- Rilka Dragneva, Kataryna Wolczuk, „The EU-Ukraine Association Agreement and the Challenges of Inter-Regionalism“. Review of Central and East European Law 39, 2014, p. 234.
- Ron Synovitz, Radio Free Europe, „Azerbaijan’s ‘Equal Coverage’ Law Stifles Media Reports On Elections“, 2020. <<https://www.rferl.org/a/azerbaijan-elections-equal-coverage-law-media-reports-stifled/30420889.html>>

- State statistical Committee of the Republic of Azerbaijan. <https://www.stat.gov.az/source/system_nat_accounts/?lang=en>
- State statistical Committee of the Republic of Azerbaijan. <<https://www.stat.gov.az/source/trade/?lang=en>>
- Taras Kuzio, „Ukraine between a Constrained EU and Assertive Russia“. JCMS 2017, Volume 55, Number 1
- Teisės aktų registras, „Monrealio protokolo dėl ozono sluoksnį ardančių medžiagų pakeitimas“, 2019. <<https://www.e-tar.lt/portal/lt/legalAct/16c48a9093f511e8b93ad15b34c9248c>>
- The World Bank, Moldova Economic Update, 2020. <https://www.worldbank.org/en/country/moldova/brief/moldova-economic-update?cid=EXT_WBSocialShare_EXT>
- The World Bank, Ukraine. <<https://www.worldbank.org/en/country/ukraine/overview#3>>
- Transparency International, Azerbaijan. <<https://www.transparency.org/en/countries/azerbaijan>>
- Versli Lietuva, „Lietuvos-Gruzijos dvišalė prekyba“. <https://www.verslilietuva.lt/wp-content/uploads/2019/11/2019.11.11-Gruzija_LT.pdf>
- World Bulletin, „Southern Gas Corridor to be finalized by 2020“. <<https://www.worldbulletin.net/economy/southern-gas-corridor-to-be-finalized-by-2020-h184984.html>>
- Zaur Shiryev, „Azerbaijan’s Relations with Russia Closer by Default?“. Research Paper Russia and Eurasia Programme, 2019. <<https://www.chathamhouse.org/sites/default/files/2019-03-14-Azerbaijan2.pdf>>
- კითხვაზე - დღეს რომ საპარლამენტო არჩევნები ტარდებოდა, რომელ პარტიას მისცემდით ხმას, გამოკითხულთა 55% „ქართულ ოცნებას“ ასახელებს, 12% კი - „ნაციონალურ მოძრაობას“ <<https://imedinews.ge/ge/politika/145081/kitkhvaze--dges-rom-saparlamento-archevnebi-tardebodes-romel-partias-mistsemdit-khmas-gamokitkhulta-55-qartul-otsnebas-asakhelebs-12-ki--natsionalur-modzraobas>>
- <https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/a/a1/Baku_pipelines.svg/1200px-Baku_pipelines.svg.png>

Šaltiniai

- ¹ Lietuvos Respublikos užsienio reikalų ministerija, „Rytų partnerystė“, 2020. <<https://urm.lt/default/lt/rytu-partneryste>>
- ² Kyiv International Institute of Sociology. <<https://www.kiis.com.ua>>
- ³ Ministry of Infrastructure of Ukraine. <<https://mtu.gov.ua/en/timeline/Evroin-tegraciya.html>>
- ⁴ NATO, „Relations with Ukraine“. <https://www.nato.int/cps/en/natolive/topics_37750.htm>
- ⁵ EU external action, „EU-Ukraine relations - factsheet“. <https://eeas.europa.eu/headquarters/headquarters-homepage/4081/eu-ukraine-relations-factsheet_en>
- ⁶ The World Bank, Ukraine. <<https://www.worldbank.org/en/country/ukraine/overview#3>>
- ⁷ International Republican Institute, Public Opinion Survey of Residents of Ukraine, 2019. <https://www.iri.org/sites/default/files/july_2019_ukraine_poll.pdf>
- ⁸ Liana Ptashchenko, Alina Glushko, Nelia Volkova, Valeriia Volkova, „Ukraine Depressive National Economy Destructive Factors“. Advances in Economics, Business and Management Research, 2019.
- ⁹ Ten pat.
- ¹⁰ Ten pat.
- ¹¹ Pierre Vimont, Carnegie Europe, „Ukraine’s Indispensable Economic Reforms“, 2016. <<https://CarnegieEurope.Eu/2016/04/29/Ukraine-S-Indispensable-Economic-Reforms-Pub-63490>>
- ¹² Geoffrey Pridham, „EU/Ukraine Relations and the Crisis with Russia, 2013-14: A Turning Point“.
- ¹³ Rilka Dragneva, Kataryna Wolczuk, „The EU-Ukraine Association Agreement and the Challenges of Inter-Regionalism“. Review of Central and East European Law 39, 2014, p. 234.
- ¹⁴ Taras Kuzio, „Ukraine between a Constrained EU and Assertive Russia“. JCMS 2017, Volume 55, Number 1.
- ¹⁵ Ten pat.
- ¹⁶ OECD, „The Covid-19 Crisis in Ukraine“. <<https://www.oecd.org/eurasia/competitiveness-programme/eastern-partners/COVID-19-CRISIS-IN-UKRAINE.pdf>>

- ¹⁷ NDI, „Results of December 2019 Public Opinion Polls in Georgia“. <<https://www.ndi.org/georgia-polls>>
- ¹⁸ კითხვაზე - დღეს რომ საპარლამენტო არჩევნები ტარდებოდა, რომელ პარტიას მისცემდით ხმას, გამოკითხულთა 55% „ქართულ ოცნებას“ ასახელებს, 12% კი - „ნაციონალურ მოძრაობას“
- ¹⁹ <<https://imedinews.ge/ge/politika/145081/kitkhvaze--dges-rom-saparlameto-archevnebi-tardebodes-romel-partias-mistsemdit-khmas-gamokitkhulta-55-qartul-otsnebas-asakhelebs-12-ki--natsionalur-modzraobas>>
- ²⁰ International Republican Institute, Public Opinion Survey Residents of Georgia, 2019. <https://www.iri.org/sites/default/files/wysiwyg/georgia_poll_11.18.2019_final.pdf>
- ²¹ <https://en.unesco.org/creativity/eu-georgia-deep-comprehensive-free-trade-area-dcfta>
- ²² Georgian Institute of Politics, „Results of the DCFTA Related Mappings of Georgian Smes and Csos“ <<http://gip.ge/results-dcfta-related-mappings-georgian-smes-csos/>>
- ²³ Ten pat.
- ²⁴ Versli Lietuva, „Lietuvos-Gruzijos dvišalė prekyba“.
- ²⁵ <https://www.verslilietuva.lt/wp-content/uploads/2019/11/2019.11.11-Gruzija_LT.pdf>
- ²⁶ Ten pat.
- ²⁷ International Republican Institute, Public Opinion Survey: Residents of Moldova, 2019. https://www.iri.org/sites/default/files/iri_moldova_poll_december_2018-january_2019.pdf
- ²⁸ The World Bank, Moldova Economic Update, 2020. <https://www.worldbank.org/en/country/moldova/brief/moldova-economic-update?cid=EXT_WBSocialShare_EXT>
- ²⁹ International Republican Institute, Public Opinion Survey: Residents of Moldova, 2019. https://www.iri.org/sites/default/files/iri_moldova_poll_december_2018-january_2019.pdf
- ³⁰ Dar tuomet, kai dirbo žurnalistu, Pašinjanas buvo žinomas kaip pilietinis aktyvistas, kritikavęs šalies politikoje dominavusią Respublikonų partiją ir jos lyderius ir parėmęs jiems iššūkį metusj pirmąjį šalies prezidentą L. Ter-Petrosjaną, dalyvavusį 2008 m. prezidento rinkimuose. N. Pašinjanas laikomas vienu po rinkimų vykusių masinių protestų lyderių, dėl to buvo suimtas ir kalėjo 2 m. iki visuotinės amnestijos. 2012 m. su Ter-Petrosjano vedama koalicija Pašinjanas pateko į Nacionalinę Asamblėją, 2013 m. nuo Ter-Petrosjano atsiskyrė ir įkūrė aljansą „Way Out“. Būdamas opozicijoje Pašinjanas balsavo prieš stojimą į Eurazijos sąjungą, aktyviai reiškė poziciją už Armėnijos išstojimą iš EES, rėmė Rusijos karių pasitraukimo iš šalies idėją. Po 2018 m. Aksominės revoliucijos ir demokratiškiausiais šalies istorijoje laikomų pirmalaikių parlamento rinkimų 2018 m. N. Pašinjanas ir jo politinis judėjimas „My Step“ įsitvirtino parlamente.

- ³¹ 2019 m. pabaigoje atlikta GALLUP apklausa rodo, kad 61,3 proc. būtų balsavę už valdantįjį „My Step“ bloką.
- ³² Nations in Transit 2020. Dropping the Democratic Facade.
- ³³ Interview of Armenia's Foreign Minister Zohrab Mnatsakanyan to BBC HardTalk's Stephen Sackur, 2019. <<https://www.youtube.com/watch?v=dJTGRiBCRkw>>
- ³⁴ Pašinjanui, ilgamečiam opozicionieriui, Navalno tipo figūrai, buvo sunku rasti dialogą su Putinu. Nepaisant to, 2019 m. pabaigoje vykęs EES viršūnių susitikimas Jerevane, kuriame dalyvavo ir Singapūro, ir Irano vadovai, padėjo Pašinjanui įgyti pripažinimą EES autoritarų akyse.
- ³⁵ Prieš vienintelį iki šiol Vladimiro Putino vizitą į Jerevane vykusį EES viršūnių susitikimą Armėnijos žiniasklaidoje būta spekuliacijų, kad V. Putinas kelia sąlygą aplankyti kalintį Robertą Kocharjaną. Vizito metu Rusijos prezidentas susitiko su R. Kocharjano sutuoktine Bela, o susitikimą komentavęs V. Putino atstovas spaudai Dmitrijus Peskovas patvirtino, kad Putinas ir Kocharjanas palaiko draugiškus santykius.
- ³⁶ Putin, Pashinian Discuss Russian Gas Price For Armenia, <<https://www.azatutyun.am/a/30534345.html>>
- ³⁷ Europos Komisija, Tarybos sprendimas dėl Europos Sąjungos, Europos atominės energijos bendrijos bei jų valstybių narių ir Armėnijos Respublikos išsamaus ir tvirtesnio partnerystės susitarimo sudarymo Europos Sąjungos vardu, 2017. <<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/LT/TXT/HTML/?uri=CELEX:52017JC0037&from=EN>>
- ³⁸ EU Neighbours East, Annual Survey Report: Regional Overview, 2019. <https://www.euneighbours.eu/sites/default/files/publications/2019-07/EUNEIGHBOURS%20east_AS2019report_EaP%20OVERVIEW_0.pdf>
- ³⁹ Public Opinion Survey: Residents of Armenia. September–October 2019. <https://www.iri.org/sites/default/files/wysiwyg/iri_poll_armenia_september-october_2019.pdf?fbclid=IwAR1fUE8JWekdqNBtmej7mb4bE4_jSPi-Jd98-BNpymmguqfeyvCqzj8NgPQ>
- ⁴⁰ European Commission, „Single Support Framework for EU support to Armenia“. <https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/armenia_ssf_2017-2020_final.pdf>
- ⁴¹ EuroNest Parliamentary Assembly. <<https://www.europarl.europa.eu/euro-nest/en/home.html>>
- ⁴² Radio Free Europe, Sargis Harutyunyan, „Iran Looks To Boost Gas Supplies To Armenia“, 2019. <<https://www.azatutyun.am/a/30045968.html>>
- ⁴³ Interview of Armenia's Foreign Minister Zohrab Mnatsakanyan to BBC HardTalk's Stephen Sackur. <<https://www.youtube.com/watch?v=dJTGRiBCRkw>>
- ⁴⁴ ВВС, Никол Пашинян: со стороны Армении отношениям с Россией ничего не грозит, 2018. <<https://www.bbc.com/russian/features-43940532>>

- 45 Pashinian Rules Out 'Lands-For-Peace' Deal With Azerbaijan. <<https://www.azatutyun.am/a/29742419.html>>
- 46 Freedom House, Azerbaijan. <<https://freedomhouse.org/country/azerbaijan/freedom-world/2020>>
- 47 Ron Synovitz, Radio Free Europe, „Azerbaijan’s ‘Equal Coverage’ Law Stifles Media Reports On Elections“, 2020. <<https://www.rferl.org/a/azerbaijan-elections-equal-coverage-law-media-reports-stifled/30420889.html>>
- 48 Anna Zamejc, Visegrad Insight, „No Spring in Sight Elections in Azerbaijan“, 2020. <<https://visegradinsight.eu/no-spring-in-sight-elections-azerbaijan/>>
- 49 Transparency International, Azerbaijan. <<https://www.transparency.org/en/countries/azerbaijan>>
- 50 Freedom House, Azerbaijan. <<https://freedomhouse.org/country/azerbaijan/freedom-world/2020>>
- 51 Reporters Without Borders, Azerbaijan. <<https://rsf.org/en/azerbaijan>>
- 52 Zaur Shiriyev, „Azerbaijan’s Relations with Russia Closer by Default?“. Research Paper Russia and Eurasia Programme, 2019. <<https://www.chathamhouse.org/sites/default/files/2019-03-14-Azerbaijan2.pdf>>
- 53 State statistical Committee of the Republic of Azerbaijan. <https://www.stat.gov.az/source/system_nat_accounts/?lang=en>
- 54 State statistical Committee of the Republic of Azerbaijan. <<https://www.stat.gov.az/source/trade/?lang=en>>
- 55 <https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/a/a1/Baku_pipelines.svg/1200px-Baku_pipelines.svg.png>
- 56 World Bulletin, „Southern Gas Corridor to be finalized by 2020“. <<https://www.worldbulletin.net/economy/southern-gas-corridor-to-be-finalized-by-2020-h184984.html>>
- 57 Nailia Bagirova, Reuters, „Azeri gas for Europe from Shah Deniz II delayed to Oct 2020-TANAP head“, 2019. <<https://www.reuters.com/article/azerbaijan-energy-gas/azeri-gas-for-europe-from-shah-deniz-ii-delayed-to-oct-2020-tanap-head-idUSL8N27G6C9>>
- 58 Nailia Bagirova, Reuters, Coronavirus, low oil prices to hit Azeri economy, 2020. <<https://uk.reuters.com/article/health-coronavirus-azerbaijan-economy/coronavirus-low-oil-prices-to-hit-azeri-economy-idUSL8N2BV2PI>>
- 59 Leman Mammadova, „Azerbaijan to increase share of renewables to 30 pct“, 2019. <<https://www.azernews.az/business/157451.html>>
- 60 OECD, Anti-corruption reforms in Azerbaijan. <<http://www.oecd.org/anti-corruption/anti-bribery/OECD-ACN-Azerbaijan-Round-4-Monitoring-Report-ENG.pdf>>
- 61 State statistical Committee of the Republic of Azerbaijan. <<https://www.stat.gov.az/source/trade/?lang=en>>

Rytų Europos studijų centras